

STUDIA

Redactie door Valerie VRANCKEN

Registreren, corresponderen en bewaren

*Archiefvorming in stedelijke en familiale context in
de vroegmoderne tijd*

Offprint

AERTS, Erik (2026). Een monument van een document. Stadsrekeningen in de Lage Landen en vooral in Vlaanderen en Brabant.

In Valerie VRANCKEN (red.), *Registreren, corresponderen en bewaren : Archiefvorming in stedelijke en familiale context in de vroegmoderne tijd* (Studia, 180, pp. 21–45). State Archives of Belgium.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20467039>

Registreren, corresponderen en bewaren

*Archiefvorming in stedelijke en familiale context in
de vroegmoderne tijd*

Acta van de studiedagen gehouden op 15 maart en 3 september 2019 te Leuven

Redactie door
Valerie VRANCKEN

Brussel
2026

ALGEMEEN RIJKSARCHIEF
EN
RIJKSARCHIEF IN DE PROVINCIËN

STUDIA

180

© Rijksarchief in België, 2026
Ruisbroekstraat 2-6, 1000 Brussel (België)
<http://www.arch.be>

De digitale versie van deze publicatie wordt verspreid onder de
Creative Commons-licentie CC BY-NC-ND 4.0.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20465480>

ISBN 978 94 6391 634 9
D/2026/531/038
Publicatienummer : 6675

Een monument van een document

Stadsrekeningen in de Lage Landen en vooral in Vlaanderen en Brabant

ERIK AERTS

Het belang van de (stads)rekening als document en monument

Archivarissen en historici hebben zich uitgeput in de meest ronkende kwalificaties om het belang en de voordelen te omschrijven van rekeningen voor het wetenschappelijk onderzoek. De meest poëtische omschrijving komt van wijlen professor Alain Derville die in 1999 rekeningen vergeleek met “des belles au bois dormant”, Doornroosjes dus die wachten op de zoen van een charmante prins die hen tot leven wekt.¹ Hij had nochtans ongelijk. Rekeningen bezetten immers reeds geruime tijd een geprivilegieerde plaats in het historisch onderzoek en beweren dat ze immens populair zijn onder alle soorten van historici is het intrappen, niet van een open deur, maar van een wagenwijd openstaande poort. In wat volgt, staan wij achtereenvolgens stil bij het belang en het ontstaan van stadsrekeningen, hun diverse vormen en kenmerken, enkele fasen in de evolutie van dit brontype en tot slot de wijze waarop archivariissen en historici met stadsrekeningen aan de slag zijn gegaan. De nadruk ligt daarbij op het graafschap Vlaanderen en het hertogdom Brabant, hoewel geregeld vergelijkingen zullen worden gemaakt met andere vorstendommen.

Historici waren en zijn nog steeds vooral geïnteresseerd in de inhoud van rekeningen, namelijk hun gegevens. De grote troef van dergelijke bronnen² is dan hun objectiviteit en hun onpartijdigheid, binnen bepaalde grenzen natuurlijk en vooral in vergelijking met meer subjectieve ego-documenten. Een ander vaak aangehaald voordeel van rekeningen is hun realistisch en praktijkgericht karakter dat hen onderscheidt van normatieve bronnen.

Hulp bij het schrijven van deze bijdrage ontving ik op een of andere wijze van Hendrik Callewier, Liesbeth Croimans, Lieve De Mecheleer, Valerie Vrancken en wijlen Wouter Rombauts.

¹ DERVILLE A., *L'agriculture du Nord au Moyen Âge. Artois, Cambrésis, Flandre wallonne*, Rijsel, 1999, p. 303. Andere lofbetuigingen bij AERTS E., *De inhoud der rekeningen van de Brabantse algemeentontvangerij (1430-1440). Moeilijkheden en mogelijkheden voor het historisch onderzoek. Deel I*, in *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 1976, 59 (3-4), p. 165, voetnoot 1; GACHARD L.-P., *Rapport adressé à M. Le Ministre de l'intérieur sur les anciens comptes des villes et des châtelainies, conservés aux archives du royaume*, in *Le Moniteur belge*, 12 september 1851, 255, p. 2525; MURET F., *Documents comptables et archives judiciaires: une mine d'exploitation délicate pour l'étude des niveaux de vie au moyen âge*, in SOS-SON J.-P., THIRY Cl., THONON S. en VAN HEMELRYCK T. (ed.), *Les niveaux de vie au Moyen Âge. Mesures, perceptions et représentations*, Louvain-la-Neuve, 1999, p. 205, voetnoot 2; VAN MINGROOT E., *Aperçu typologique des sources de l'histoire médiévale des XVII provinces*, in *Archives et Bibliothèques de Belgique*, 1982, 53 (1-4), p. 231. Enkele recente internationale bundels beklemtonen eveneens het belang van rekeningen: EPURESCU-PASCOVICI I. (ed.), *Accounts and Accountability in Late Medieval Europe Records, Procedures, and Socio-Political Impact (Utrecht Studies in Medieval Literacy, 50)*, Turnhout, 2020 en LEMONDE A. (ed.), *Les comptes et les choses. Discours et pratiques comptables du XIIIe au XVe siècle en Occident (principautés, monarchies et mondes urbains)*, Rennes, 2022.

² Naar het overzicht van PREVENIER W., *Stads- en kasselrijrekeningen als bronnen voor lokale geschiedenis*, in *Appeltjes van het Meetjesland. Jaarboek van het heemkundig genootschap van het Meetjesland*, 1959, 10, p. 55-60.

Kwantitatief werkende historici prijzen dan weer hun nauwkeurigheid die de optekening van cijfermatige informatie tot op het hoogste meetniveau toelaat, niet enkel op ordinaal, maar ook op het zo gegeerde interval- of ratio-niveau. Tot slot is er de verscheidenheid of diversiteit van de meegedeelde informatie die niet alleen kostbaar is voor de financiële, institutionele of economische geschiedenis,³ maar voor letterlijk alle aspecten van het stedelijk leven.⁴ Rekeningen vormen als het ware “het kruispunt waar politieke, economische, sociale en culturele ontwikkelingen elkaar treffen”.⁵ Walter Prevenier wijst er bijvoorbeeld op dat “zonder stadsrekeningen de oudste geschiedenis van de meeste volksvertegenwoordigingen in een onpeilbaar duister” zou zijn gebleven.⁶

Vanzelfsprekend zijn er problemen bij de interpretatie van de inhoud van rekeningen en dat is voor stadsrekeningen niet anders. Niet alle aangetroffen cijfers zijn zomaar betrouwbaar of representatief. Ondanks controles op soms diverse niveaus (zie ook *infra* paragraaf 4) waren misrekeningen schering en inslag en bleef boekhoudkundige fraude een onuitroeibare kwaal. De representativiteit of volledigheid van de aangetroffen informatie is evenmin altijd verzekerd. Oorzaak hiervan zijn het simultaan bestaan van diverse rekeningen naast elkaar met verschillende financiële stromen (zie *infra* paragrafen 2 en met name 3) en tevens de eigenaardigheden van het enkelvoudig boekhouden. Hier verwijst ik vooral naar de aanwezigheid van *fauten* of fictieve bedragen. Deze verschenen allereerst in de rubrieken der ontvangsten om het ontbreken van een budget te compenseren. Hier gaat het dus om weliswaar geboekte, maar niet ontvangen laat staan geïncasseerde geldsommen.⁷ Daarnaast bestonden ook fictieve uitgaven ofwel uitgaven die wel geboekt werden, maar nog niet waren uitgevoerd.⁸ Dergelijke *fauten* duiken tijdens het volgende boekjaar

³ HOPPENBROUWERS P.C.M., *Rekeningen als bron voor sociaaleconomisch historisch onderzoek*, in DE BOER D.E.H., MARSILJE J.W. en SMIT J.G. (ed.), *Vander Rekeninghe. Bijdragen aan het symposium over onderzoek en editieproblematiek van middeleeuws rekeningmateriaal, gehouden te Utrecht op 27 en 28 februari 1997*, Den Haag, 1998, p. 2; 'T HART M. en VAN DER HEIJDEN M., *Het geld van de stad. Recente historiografische trends in het onderzoek naar stedelijke financiën in de Nederlanden*, in *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis / Low Countries Journal of Social and Economic History*, 2006, 3 (3), p. 3-35; VAN DER HEIJDEN M., *Stadsrekeningen, stedelijke financiën en historisch onderzoek*, in *NEHA. Bulletin voor de economische geschiedenis*, 1999, 14 (2), p. 129-166.

⁴ BRUWIER M., *Finances et comptabilité urbaines du XIIIe au XVIe siècle*, in *Finances et comptabilité urbaines du XIIIe au XVIe siècle. Colloque international Blankenberge 6-9-IX-1962. Actes (Pro Civitate. Collection Histoire, in-8°, 7)*, Brussel, 1964, p. 23-26.

⁵ BOSCH R.A.A., *De middeleeuwse Gelderse stadsrekeningen als bron voor sociaaleconomisch historisch onderzoek. Kenmerken, mogelijkheden en problemen*, working paper uit 2009, p. 2 (dit uitstekende overzicht is raadpleegbaar en downloadbaar op Academia.edu).

⁶ PREVENIER W., *Stads- en kasselrijrekeningen*, p. 59.

⁷ BOONE M., *Geld en macht. De Gentse stadsfinanciën en de Bourgondische staatsvorming (1384-1453)* (*Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 15), Gent, 1990, p. 23-24; ESPINAS G., *Des origines au XVe siècle. Les finances de la commune de Douai*, Parijs, 1902, p. 360; VAN WERVEKE H., *De Gentse stadsfinanciën in de middeleeuwen (Mémoires de l'Académie Royale de Belgique. Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques. Collection in-8°, 2e série, 34)*, Brussel, 1934, p. 291-291. In de rekeningen van de centrale overheid zijn dit de fameuze “deniers comptés et non reçus” (meer daarover bij AERTS E., *Quelques réflexions sur les comptes du duché de Brabant au bas moyen âge*, in *Archives et Bibliothèques de Belgique*, 1982, 53 (1-4), p. 128-130).

⁸ BOONE M., *Geld en macht*, p. 25-27; LENAERTS H., *De bouw van de nuwen vesten. Een onderzoek naar de bouw van de Tweede Leuvense Stadsomwalling, aan de hand van de stadsrekeningen*, onuitgegeven masterproef KU Leuven, Leuven, 2012, p. 16-17; VAN UYTVEN R., *Stadsfinanciën en stadseconomie te Leuven van de XIIe tot het einde der XVIe eeuw* (*Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren*, 23, 44), Brussel, 1961, p. 54.

dan op in het hoofdstuk der ontvangsten bij bijvoorbeeld ‘oude schuld’.⁹ Ook het onderscheid tussen zogenaamde bruto en netto-ontvangsten was de vroegere boekhouders niet onbekend: de eerste stonden uitgedrukt als “*geheelen ontfanck*” en bevatten bijvoorbeeld naast de opbrengst van een accijns of impost personeelslonen en administratieve onkosten voor schrijfbenodigdheden, briefport, e.d. die aan de inning waren verbonden; de laatste werden “*in suiijveren ontfanck*” ingeschreven en bevatten geen van deze inherente bedragen die al op voorhand in mindering waren gebracht. Verder houden een aantal transacties geen rekening met de begrenzing van het boekhoudkundig jaar en treden in de meeste reeksen van stadsrekeningen kleine maar ook grote hiaten op zodat de zo gewenste serialiteit van de cijfers in het gedrang komt. Tenslotte werpt de ingewikkelde monetaire problematiek vaak een sluier over de aangetroffen bedragen.

Historici hebben de afgelopen decennia niet enkel gebruik gemaakt van de inhoud van rekeningen. Zij koesterden ook, zij het in beduidend mindere mate, belangstelling voor de rekening zelf als een bijzonder type van bron, een specifieke materiële getuigenis die het mentale kader, het intellectuele niveau alsook de culturele waarden van een maatschappij weerspiegelt. Om dit relict uit het verleden aan te duiden, gebruiken Franstalige historici de term ‘monument’ die zij dan graag plaatsen tegenover de term ‘document’ die eerder op de inhoud van de bron betrekking heeft.¹⁰ Ook stadsrekeningen waren immers op zich een politiek instrument, ja zelfs een ideologische constructie die het beeld moest bevestigen van een vrije, zelfbewuste stedelijke gemeenschap die autonoom haar financiën voerde en op die wijze haar onafhankelijke positie wou in de verf zetten.

Ontstaan van stadsrekeningen

Diepgaande wijzigingen in de Europese samenleving lagen tijdens de twaalfde en vooral dertiende eeuw aan de grondslag van het ontstaan van rekeningen als een nieuwe bron. Daarbij wordt doorgaans verwezen naar een nieuwe fase in het verschriftelijkingsproces dat ten laatste zou zijn gestart in de elfde-twaalfde eeuw, waarschijnlijk nog vroeger, en waarbij het vooralsnog niet duidelijk is of het gaat om een exponentiële stijging van de schriftelijke productie dan wel van de bewaring.¹¹ Op zijn beurt zou die nieuwe fase het gevolg zijn geweest van processen van staatsvorming en verstedelijking die meer complexe instellingen en besturen in het leven hadden geroepen. Deze vorstelijke en stedelijke administraties speelden volop in op de krachtige economische ontwikkeling, de demografische groei en de expansie van het geldverkeer omdat deze factoren nieuwe potentiële inkomsten genereerden. Om deze inkomsten te kunnen afromen, waren behalve nieuwe ambtenaren-

⁹ Talrijke voorbeelden in de zestiende-eeuwse stadsrekeningen van Lier, bv. Lier, Stadsarchief, Oud Archief, nr. 460, rekening dec. 1575-nov. 1576, fol. 37v (*fauten* bij de uitgaven) en nr. 460, dec. 1576-nov. 1577, fol. 9v (oude schuld bij de ontvangsten).

¹⁰ ROUSSEAU X., *Introduction*, in WIRTH-JAILLARD A., MUSIN A., DEMARET N., BODART E. en ROUSSEAU X. (ed.), *Monuments ou documents? Les comptabilités, sources pour l'histoire du contrôle social (XIIIe-XVIIIe siècles)*. Actes du colloque international de Bruxelles (Archives générales du Royaume, 13-15 décembre 2012) (Archives générales du Royaume et Archives de l'État dans les Provinces. Studia, 154), Brussel, 2015, p. 5. Lees aansluitend ook de bijdrage van Buylaert F. in deze bundel.

¹¹ VAN SCHAÏK R., *Oorsprong en vroege ontwikkeling van stadsrekeningen in de Nederlanden*, in *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 1996, 133 (1-3), p. 145 en 161. Zie verder de rijke studie van BERTRAND P., *Les écritures ordinaires. Sociologie d'un temps de révolution documentaire (entre royaume de France et empire, 1250-1350)* (Histoire ancienne et médiévale, Publications de la Sorbonne, 138), Parijs, 2015, p. 21, 22 en 26.

kaders ook nieuwe types van bronnen nodig. Nauwkeurige optekening van inkomsten en uitgaven gaf stedelijke bestuurders niet alleen de kans om een efficiënt financieel beheer te ontwikkelen. De aanwezigheid van rekeningen kwam ook tegemoet aan de groeiende eis van bevolkingsgroepen die een transparante verantwoording wilden zien van de aangewende publieke gelden.¹² Stadsrekeningen vertegenwoordigden namelijk een openbare boekhouding die de bestemming van de gemeenschapsgelden moest rechtvaardigen en controle op hun aanwending moest mogelijk maken. Al deze elementen samen verklaren vandaag in het archief van stadsbesturen de aanwezigheid van soms imposante reeksen rekeningen onder diverse benamingen. Op sommige plaatsen (bv. Arnhem, Eindhoven, Geldern, Hoogstraten, Luik, Middelburg, Nijmegen, Turnhout, Venlo en andere) staan deze ook bekend als 'burgemeestersrekeningen' of *comptes des bourgmestres* omdat de burgemeester of eerste schepen verantwoordelijk was voor het beheer van de stedelijke financiën en het voeren van de boekhouding. Ook elders speelde hij een belangrijke rol in het stedelijk financieelwezen. In Herentals noemde men de burgemeester zelfs "den onderrentmeester".¹³ Doorgaans delegeerde hij deze taken zodra de professionalisering en de schaalvergroting van zijn ambt dat vereisten. Veel zeldzamer is de benaming 'bouwmeestersrekening'. In Hasselt bijvoorbeeld was de bouwmeester de generale ontvanger van de stad en verantwoordelijk voor de boekhoudkundige registratie van de inkomsten en uitgaven. Logisch dus dat zijn rekeningen als bouwmeestersrekeningen bekend stonden.¹⁴ In een aantal Noord-Nederlandse steden (Amersfoort, Deventer, Utrecht, Zwolle...) was de verantwoordelijkheid over het financieel

¹² BOONE M., *L'influence des pratiques et du savoir-faire "étatiques" dans les comptes des villes flamandes et des principautés des anciens Pays-Bas aux XIV-XVe siècles*, in MATTÉONI O. en BECK P. (ed.), *Classer, dire, compter. Discipline du chiffre et fabrique d'une norme comptable à la fin du Moyen Âge. Colloque des 10 et 11 octobre 2012 (Comité pour l'histoire économique et financière de la France)*, Parijs, 2015, p. 201; DUMOLYN J. en HAEMERS J., *Patterns of urban rebellion in medieval Flanders*, in *Journal of Medieval History*, 2005, 31, p. 376; PREVENIER W., *Quelques aspects des comptes communaux en Flandre au Moyen âge*, in *Finances et comptabilité urbaines du XIIIe au XVIe siècle. Colloque international Blankenberge 6-9-IX-1962. Actes (Pro Civitate. Collection Histoire, in-8°, 7)*, Brussel, 1964, p. 118-119.

¹³ GORIS J.M., *Het beheer der stedelijke financiën te Herentals tijdens de 17e eeuw*, in *Taxandria*, 1964, 36, p. 9; KAPPELHOF T., *De stedelijke financiën van 's-Hertogenbosch en Breda onder de Republiek. Aspecten van het financieel-economische beleid van twee steden in de periferie*, in *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis/Low Countries Journal of Social and Economic History*, 2006, 3 (3), p. 100; MAR-SILJE J.W., *Het financiële beleid van Leiden in de laat-Beierse en Bourgondische periode, ± 1390-1477*, Hilversum, 1985, p. 63; PREVENIER W., *Quelques aspects des comptes*, p. 145; RETHAAN MACARÉ C.A., *Oudste burgemeestersrekening der stad Middelburg (1364) (Codex Diplomaticus Neerlandicus, Nederlands Historisch Genootschap, tweede serie, 2, 1)*, Utrecht, 1853, p. 3-76; ROMBAUTS W., *Bijdrage tot de studie van het financieel beheer van de vrijheid Hoogstraten in de achttiende eeuw*, in *Jaarboek 2005-2006 Provinciale Commissie voor Geschiedenis en Volkskunde*, Antwerpen, 2007, p. 74. Zie – bij wijze van voorbeeld – voor Hoogstraten een aantal resoluties in die zin bij IDEM, *Analyses van de resoluties van de vrijheid Hoogstraten, 1680-1795*, in *Jaarboek 1990-1991 Provinciale Commissie voor Geschiedenis en Volkskunde*, Antwerpen, 1993, p. 69, resoluties 1686, p. 70, resoluties 1687, e.a.; zie verder voor Herentals en 's-Hertogenbosch VAN ZUYLEN R.A., *Inventaris der Archieven van de Stad 's Hertogenbosch: chronologisch opgemaakt en de voornaamste gebeurtenissen bevattende. Stads Rekeningen van 1399-1800*, dl. I, 's-Hertogenbosch, 1863, p. iv en VAN DER EYCKEN M., *De instellingen in de kleine Brabantse steden (elfde eeuw-1795)*, in VAN UYTVEN R., BRUNEEL CL., COPPENS H. en AUGUSTYN B. (ed.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795 (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Studia, 82)*, dl. II, Brussel, 2000, p. 554.

¹⁴ KUSTERS J., *Stadseconomie en conjunctuur te Hasselt 1682-1795*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling KU Leuven, Leuven, 1982, p. 42 en 43.

De oudste stadsrekening uit de Nederlanden wordt voorlopig toegeschreven aan Doornik met een fragment uit december 1240-april 1243.²² Uit de tweede helft van de dertiende eeuw dateren een aantal exemplaren in de grote Vlaamse steden. Voor Ieper zijn enkele fragmenten bewaard uit 1267-1268, maar pas de “rekening van het jaar 1297-1298 kan in de eigenlijke zin van het woord als een rekening beschouwd worden”.²³ Brugge bezit een kladrekening van uitgaven uit 1280-1281 en een net exemplaar uit 1281-1282²⁴ dus direct na de brand van het houten belfort in 1280; voor Gent zijn fragmenten voor enkele maanden uit 1280 bewaard, maar deze werden door de grafelijke administratie opgesteld, de oudste stedelijke rekening is die van 1314.²⁵ Kleinere Vlaamse steden volgen vanaf het laatste kwart van de veertiende eeuw (bv. Kortrijk 1376,²⁶ Dendermonde 1377,²⁷ Oudenburg 1382,²⁸ Veurne 1388-1389,²⁹ Sluis 1391-1392,³⁰ Hoeke en Tielt 1394,³¹ Gistel 1394-1395,³² Aalst 1395-1396,³³ Geraardsbergen 1397-1398³⁴) of zelfs pas in de vijftiende

²² D'HERBOMEZ A., *Comptes de la ville de Tournai pour les années 1240-1243*, in *Bulletin de la Commission royale d'Histoire*, 5e série, 1893, 3, p. 454; VERRIEST L., *La « Charité Saint Christophe » et ses comptes du XIIIe siècle. Contribution à l'étude des institutions financières de Tournai au Moyen Age*, in *Bulletin de la Commission royale d'Histoire*, 1904, 73, p. 143-267.

²³ MERLEVEDE J., *De Ieperse stadsfinanciën*, p. 55, voetnoot 1; DES MAREZ G. en DE SAGHER E., *Comptes de la ville d'Ypres de 1267 à 1329 (Commission royale d'Histoire, in-4°)*, 2 dln., Brussel, 1909-1913.

²⁴ DE SMET J., *Note sur les plus anciens comptes de la ville de Bruges*, in *Finances et comptabilité urbaines du XIIIe au XVIe siècle. Colloque international Blankenberge 6-9-IX-1962. Actes (Pro Civitate. Collection Histoire, in-8°, 7)*, Brussel, 1964, p. 347-348; VANDEWALLE A., *Beknopte inventaris van het Stadsarchief van Brugge. Deel I: Oud Archief*, Brugge, 1979, p. 206-207; IDEM, *De oudste stadsrekeningen van Brugge. Bij een nieuwe editie, in Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 1996, 133 (1-3), p. 139-143; WYFFELS C. en DE SMET J., *De rekeningen van de stad Brugge 1280-1302*, 2 dln., Brussel, 1965-1971.

²⁵ VAN WERVEKE H., *De Gentsche stadsfinanciën*, p. 80; VUYLSTEKE J., *Gentsche stads- en baljuwsrekeningen 1280-1336*, Gent, 1900.

²⁶ WYFFELS C., *Een fragment van de Kortrijkse stadsrekening van 1376/77*, in *De Leiegouw*, 1960, 2 (2), p. 157-168 (fragment met enkel onvolledige uitgaven van vooral presentwijnen).

²⁷ BROECKAERT J., *De oudste stadsrekening van Dendermonde 1377-1378 gevolgd van die over 1392-1393*, in *Gedenkschriften van den Oudheidkundigen Kring der stad en des voormaligen lands van Dendermonde*, 2de reeks, 1910, 13, p. 176-288.

²⁸ PREVENIER W., *Quelques aspects des comptes*, p. 114.

²⁹ VAN ACKER J., *Een fragment van de Veurnse stadsrekening uit 1388-1389*, in *Biekorf*, 1987, 87, p. 360-363 (fragment met enkel de uitgaven).

³⁰ VAN DALE J.H., *De oudste stadsrekening van Sluis*, in *Bijdragen tot de Oudheidkunde en Geschiedenis inzonderheid van Zeeuwsch-Vlaanderen*, 1859, 4, p. 1-51.

³¹ HOLLEVOET F., *Stadsrekeningen Tielt: 1500-1610*, Tielt, 2000; IDEM, *Stadsrekeningen Tielt: 1610-1794*, Tielt, 2004; MOORS Cl., *Stadsrekeningen Tielt: 1394-1500*, 2 dln., Tielt, 2009; SOSSON J.-P., *Consommation et finances communales. Deux exemples d'asphyxie financière et économique: Hoeke et Mude, petites villes de l'estuaire du Zwin (1394-1500)*, in “Proeve 't al, 't is prysselyck”. *Verbruik in Europese steden (13de-18de eeuw)*. *Liber Amicorum Raymond van Uytven*, Antwerpen, 1998, p. 309-328.

³² MERTENS J., *De oudste stadsrekening van Gistel (1394-1395)*, in *Gestella 1988. Duizend jaar Gistel*, Gistel, 1988, p. 137-164.

³³ CAUDRON, F. en VERNAEVE W., *Stadsrekeningen van Aalst (1395-1396, 1398-1399, 1402-1405) (Alostanae historiae fontes)*, Aalst, 2013; DE MECHELEER L., *Les archives des Chambres des Comptes aux Archives générales du Royaume*, in WIRTH-JAILLARD A., MUSIN A., DEMARET N., BODART E. en ROUSSEAU X. (ed.), *Monuments ou documents ?*, p. 21.

³⁴ FRIS V., *De oudst bewaarde stadsrekening van Geraardsbergen (1397-1398)*, in *Bulletijn der Maatschappij van Geschied- en Oudheidkunde te Gent*, 1912, 20, p. 45-99, 163-227, 316-377, 396-426.

eeuw (Oostende 1403,³⁵ Biervliet 1404,³⁶ Rupelmonde 1483-1484³⁷). Enkele stadjes in Zeeuws-Vlaanderen zijn vroege uitzonderingen zoals Aardenburg met al een rekening uit 1309-1310 en Hulst met een rekening uit 1326.³⁸ Men weet dat Brabantse stadsrekeningen uit de volle middeleeuwen zeldzaam zijn.³⁹ Denken we maar aan het trieste lot van de stadsrekeningen van Brussel bij het bombardement van 1695 waarbij praktisch de hele stedelijke boekhouding in de vlammen opging zodat de oudst bewaarde fragmenten pas dateren uit 1371-1372.⁴⁰ Voor Antwerpen is de oudste stadsrekening bewaard uit 1324-1325 volgens de editie van Frans Hendrik Mertens, maar Floris Prims besprak een lijst van lijfrenten uit een fragment van een stadsrekening van 1313.⁴¹ Het juridisch onafhankelijke, maar zwaar door Brabant beïnvloede Mechelen bezit een kladversie van een stadsrekening voor 1311-1312,⁴² voor Leuven start een imposante reeks in 1345,⁴³ voor de Noord-Brabantse hoofdstad Den Bosch pas vanaf 1399.⁴⁴ De secundaire steden in het hertogdom volgen de

³⁵ DEPT G.G., *De oudste rekening van Oostende (1403-1404)*, in *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis "Société d'Emulation" te Brugge*, 1932, 75, p. 180-217.

³⁶ PREVENIER W., *De oudste rekening van het stadje Biervliet (uittreksels), 1 mei 1404-30 april 1405*, in *Appeltjes van het Meetjesland. Jaarboek van het heemkundig genootschap van het Meetjesland*, 1959, 10, p. 66-77.

³⁷ PEETERS J.P., *De oudst bewaarde rekening der stad Rupelmonde (1483-1484): een waardemeter voor de economische en politieke rol van een bevoorrecht centrum in het Waasland*, in *Federatie van Kringen voor Oudheidkunde en Geschiedenis van België. Sint-Niklaas-Waas 1974*, Sint-Niklaas, 1975, p. 94-102.

³⁸ ADRIAANSE J., *De Hulstersche stadsrekening van 1326*, in *Jaarboek Oudheidkundige kring 'De Vier Ambachten'*, Hulst, 1934, p. 15-60; VAN DRIEL G. en MARSILJE J.W., *De rekeningen van Hulst over 1326 en 1341*, in *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap*, 1966, 80, p. 95-140; WYFFELS C., *De oudste rekening der stad Aardenburg (1309-1310) en de opstand van 1311*, in *Archief. Vroegere en latere mededelingen voornamelijk in betrekking tot Zeeland, uitgegeven door het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, 1949-1950, p. 10-52.

³⁹ VAN UYTVEN R., *De rechtsgeldigheid van de Brabantse Blijde Inkomst van 3 januari 1356*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1969, 82 (1), p. 48, voetnoot 53. In dezelfde zin VAN SYNGHEL G.A.M., *Actum in camera scriptorum oppidi de Buscoducis': de stedelijke secretarie van 's-Hertogenbosch tot ca. 1450*, Hilversum, 2007, p. 118.

⁴⁰ BERNARD Cl., *Rapport sur la publication des plus anciens comptes conservés de la ville de Bruxelles*, in *Bulletin de la Commission royale d'Histoire*, 1959, 124 (1), p. CLIII-CLIV; DICKSTEIN-BERNARD Cl., *Répertoire chronologique et analytique des comptes complets, fragments et extraits des comptes communaux de Bruxelles, qui subsistent pour la période antérieure à 1570*, in *Cahiers Bruxellois*, 1988, 29, p. 5-78.

⁴¹ MERTENS F.H., *Oudste rekening der stad Antwerpen (1324) (Codex Diplomaticus Neerlandicus, Nederlands Historisch Genootschap, tweede serie, 4)*, Utrecht, 1857; PRIMIS F., *De stadsrekening van 1313. Het kapittel der lijftochten*, in *Antwerpsch Archiefblad*, 2de reeks, 1931, 6, p. 228-245. Zie ook BOUMANS R., *Het Antwerps stadsbestuur voor en tijdens de Franse overheersing. Bijdrage tot de ontwikkelingsgeschiedenis van de stedelijke bestuursinstellingen in de Zuidelijke Nederlanden (Rijksuniversiteit te Gent. Werken uitgegeven door de Faculteit van de Letteren en Wijsbegeerte, 135)*, Brugge, 1965, p. 60, voetnoot 1.

⁴² PEETERS J.P., *Het ontstaan van de stadsfinanciën te Mechelen*, p. 57; JOOSEN H., *De oudste stadsrekening van Mechelen 1311-1312 (Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen. Studia et documenta Mechliniensia, 1)*, Mechelen, 1982.

⁴³ VAN UYTVEN R., *Stadsfinanciën en stadseconomie*, p. 46; CEUNEN M., *Uit goede bron. De middeleeuwse stadsrekeningen (1345-1795)*, in *Salsa. Nieuwsbrief van de vrienden van het Leuven Stadsarchief*, 2009, 5 (2), p. 4-6. De integrale uitgave van de oudste stadsrekening van Leuven was gepland door wijlen Raymond Van Uytven (*Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 1957, 122 (1), p. lxxix en 1959, 124 (1), p. cxliiii).

⁴⁴ VAN SYNGHEL G.A.M., *Actum in camera scriptorum*, p. 118.

koplopers met enkele decennia tot zelfs een halve eeuw vertraging.⁴⁵ Voorbeelden zijn Lier in 1377,⁴⁶ Diest in 1389,⁴⁷ Maastricht vanaf 1399.⁴⁸

Buiten deze kerngewesten is de situatie erg verschillend. Voor het Henegouwse Bergen dat dicht bij Noord-Frankrijk ligt, starten stadsrekeningen al in 1279,⁴⁹ voor Luxemburg pas vanaf 1388.⁵⁰ Bepaald bedroevend is de situatie in het prinsbisdom Luik. Dinant met rekeningen vanaf 1387 en Hasselt en Sint-Truiden voor respectievelijk 1484 en 1485 zijn zelfs gelukkige uitzonderingen. In Hoei dateren bewaarde stadsrekeningen immers slechts uit 1533, in Luik zelfs pas uit het midden van de zeventiende eeuw.⁵¹ Wat de Noordelijke Nederlanden betreft, valt Dordrecht de eer te beurt om voor 1283-1287 de oudst bewaard gebleven stadsrekening uit het Noorden te bewaren.⁵² Een ander vroeg voorbeeld is Deventer uit 1337.⁵³ In het hertogdom Gelre dateren vele rekeningen vanaf het midden en uit de tweede helft van de veertiende eeuw. Voorbeelden zijn de oudste exemplaren van Venlo (1349), Arnhem (1353), Zutphen (1364), Doesburg (1373), Culemborg (1374),

⁴⁵ Zie het overzicht bij PEETERS J.P., *De financiën van de kleine en secundaire steden in Brabant van de 12de tot het midden der 16de eeuw: het voorbeeld van Diest, Nijvel, Tienen, Zoutleeuw, Vilvoorde, Aarschot, Zichem, Geldenaken, Halen, Hannuit, Landen en Gembloers*, dl. I, Antwerpen-Brussel, 1980, p. IV-V.

⁴⁶ MERTENS F.H., *Rekening der stad Lier over de zes eerste maanden des jaers 1377 (Codex Diplomaticus Neerlandicus, Nederlands Historisch Genootschap, tweede serie, 4)*, Utrecht, 1860.

⁴⁷ PEETERS J.P., *De financiën van de kleine*, dl. I, p. V; IDEM, *De stadsrekeningen van Diest en Halle voor de jaren 1389-1390, aan mekaar getoetst*, in *Eigen Schoon & De Brabander*, 2017, 100 (4), p. 431.

⁴⁸ KOREMAN J., *De stadsrekening van Maastricht over het jaar 1399-1400 (Maaslandse Monografieën, 7)*, Assen, 1968, p. 1; PEETERS J.P., *De stadsrekeningen van Maastricht en Mechelen voor de jaren 1399-1400 aan mekaar getoetst*, in *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, 2010, 114, p. 55.

⁴⁹ PIÉRARD Chr., *Les plus anciens comptes de la ville de Mons (1279-1356) (Commission royale d'Histoire, in-4°)*, 2 dln., Brussel, 1971-1973.

⁵⁰ CAUCHIES J.-M., *La législation princière pour le comté de Hainaut. Ducs de Bourgogne et premiers Habsbourg (1427-1506). Contribution à l'étude des rapports entre gouvernants et gouvernés dans les Pays-Bas à l'aube des temps modernes (Publications des Facultés Universitaires Saint-Louis, 24)*, Brussel, 1982, p. 41; MOULIN Cl. en PAULY M., *Die Rechnungsbücher der Stadt Luxemburg. Erstes Heft 1388-1399 (Schriftenreihe des Stadtarchivs Luxemburg, 1)*, Luxemburg, 2007.

⁵¹ Morsa D., *De oudste rekening van de stad Hoei (1533-1534). Bijdrage tot de geschiedenis van de gemeentefinanciën in het prinsbisdom Luik*, in *Driemaandelijks Tijdschrift van het Gemeentekrediet van België*, 1990, 172 (2), p. 79 schreef zelfs "In Luik zijn de stadsrekeningen slechts overgebleven voor de 18e eeuw". Burgemeestersrekeningen zijn er echter bewaard vanaf 1643 (BORMANS S., *Extraits des comptes communaux de la Cité de Liège. 1643-1793*, in *Bulletin de l'Institut archéologique liégeois*, 1865, 7, p. 376-377).

⁵² BURGERS J.W.J. en DIJKHOF E.C., *De oudste stadsrekeningen van Dordrecht 1283-1287 (Apparaat voor de geschiedenis van Holland, 11)*, Hilversum, 1995; VAN SCHAÏK R., *Oorsprong en vroege ontwikkeling van stadsrekeningen*, p. 149.

⁵³ VAN DOORNINCK J.I., DE HULLU J. en ACQUOY J., *De cameraarsrekeningen van Deventer, 1337-1393*, 7 dln., Deventer, 1888-1914; VAN SCHAÏK R., *Oorsprong en vroege ontwikkeling van stadsrekeningen*, p. 150.

Nijmegen (1382) en Geldern (1386).⁵⁴ In vele stadjes van het huidige Oost-Nederland duiken stadsrekeningen echter pas op in de vijftiende of zelfs zestiende eeuw.⁵⁵ Voor andere vorstendommen is de situatie niet beter. Steden en stadjes als Breda, Groningen, Leeuwarden en Roermond kunnen geen middeleeuwse stadsrekeningen voorleggen. Verrassend genoeg is het niet beter gesteld met de oudste stadsrekeningen voor de verstedelijkte kerngebieden Holland, Zeeland en Utrecht. Stadsrekeningen gaan er terug tot 1365 (Middelburg), 1380 (Utrecht), 1392 (Leiden), 1414 (Haarlem), 1426 (Rotterdam), 1437 (Gouda) of 1457 (Heusden).⁵⁶ Voor steden als Amsterdam, Alkmaar, Delft en Amersfoort zijn zelfs geen stadsrekeningen uit de middeleeuwen bewaard.⁵⁷

Stadsrekeningen bleven vanzelfsprekend bestaan tot het einde van het ancien régime dat voor Noord en Zuid ongeveer op hetzelfde ogenblik afliep. Op 1 oktober 1795 werden de Oostenrijkse Nederlanden door een besluit van de *Convention Nationale* aangehecht bij de Franse republiek. Rond die tijd verdwenen in talrijke steden de stadsrekeningen van het ancien régime. De stadsmagistraat of eigenlijke archiefvormer van de stadsrekeningen maakte plaats voor een *municipalité*; er kwamen nieuwe ambtenaren of *officiers municipaux* en vooral, er kwamen nieuwe ontvangsten. Krachtens de wet van 24 brumaire V (14 november 1796) werden enkele dagen of weken later de oude verbruiksbelastingen die als accijnzen en imposten eeuwenlang de belangrijkste inkomsten hadden gele-

⁵⁴ VAN CAENEGEM R.C., *Introduction aux sources*, p. 151, voetnoot 66. Zie inderdaad DE GROOT H.J.M., *De stadsrekeningen van Venlo. I. Teksteditie van de veertiende-eeuwse rekeningen. Met personen- en toponiemenregister*, Venlo, 2006; IDEM, *II. Teksteditie van de rekeningen van 1400 tot en met 1417. Met personen- en toponiemenregister*, Venlo, 2008; DE LEEUW L., *De vroegste stadsrekeningen van Arnhem (1353-1417). Een bronnenkritische beschouwing, op basis van de stedelijke inkomsten*, in *Bijdragen en Mededelingen der Vereniging Gelre*, 1983, 74, p. 50-72; JAPPE ALBERTS W., *De stadsrekeningen van Arnhem*, 5 dln., Groningen, 1967-1985 (voor periode 1353-1432); WARTENA R., *De stadsrekeningen van Zutphen 1364-1445/46*, 3 dln., Zutphen, 1977; VAN DE VEN A.J. en MEIHUIZEN L.S., *De oudste stadsrekening van Doesburg (1373/74)*, in *Bijdragen en Mededelingen der Vereniging Gelre*, 1943, 46, p. 103-135; VEERMAN W., *Stadsrekening van Culemborg 1374 t/m 1376: "van alrehande dinghe, des die poerte te doen was"*, Tiel, 2004; VAN SCHEVICHAVEN H.D.J., KLEYNTJENS J.C.J. en SORMANI L., *Rekeningen der stad Nijmegen (1382-1543)*, 8 dln., Nijmegen, 1910-1919; KUPPERS W., *Die Stadtrechnungen von Geldern 1386-1423. Einführung, Textausgabe, Register (Geldrisches Archiv, 2)*, Geldern, 1993.

⁵⁵ BOSCH R.A.A., *De middeleeuwse Gelderse stadsrekeningen*; IDEM, *Stedelijke macht tussen overvloed en stagnatie: stadsfinanciën, sociaal-politieke verhoudingen en economie in het hertogdom Gelre, ca. 1350-1550*, Hilversum, 2019; VAN SCHAÏK R., *Oorsprong en vroege ontwikkeling van stadsrekeningen*, p. 153.

⁵⁶ KESTELOO H.M., *De stadsrekeningen van Middelburg van 1365-1810*, 9 dln., Middelburg, 1881-1902; VAN ASCH VAN WIJCK A.M.C., *Oudste kameraars-rekening der stad Utrecht 1380 (Codex Diplomaticus Neerlandicus, Nederlands Historisch Genootschap, tweede serie, 2, 1)*, Utrecht, 1853, p. 77-158; MEERKAMP VAN EMBDEN A., *Stadsrekeningen van Leiden (1390-1434)* (Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap (gevestigd te Utrecht), derde serie, 32 en 34), 2 dln., Amsterdam, 1913-1914; UNGER J.H.W. en BEZEMER W., *De oudste stadsrekeningen van Rotterdam* (Bronnen voor de Geschiedenis van Rotterdam, 3), Rotterdam, 1899; HEINSIUS J., *De oudst-bewaarde stadsrekening van Gouda (1437)*, in *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, 1904, 25, p. 259-321; KROM C.C.N., *Oudste stadsrekening van Heusden van 1457*, in *Handelingen van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord Brabant, 1884-1885, 1886*, p. 95-129.

⁵⁷ MARSILJE J.W., *Het financiële beleid van Leiden*, p. 108; VAN CAENEGEM R.C., *Introduction aux sources*, p. 151; JAPPE ALBERTS W., *Mittelalterliche Stadtrechnungen als Geschichtsquellen*, in *Rheinische Vierteljahrsblätter*, 1958, 23, p. 77-78.

verd overal afgeschaft, vaak onder klokkengelui.⁵⁸ Opcentiemen op nieuwe rechtstreekse belastingen zoals patent- en grondbelastingen, personele en mobiele taksen kwamen in hun plaats, maar moesten voortaan, net als de stedelijke uitgaven, worden goedgekeurd op een hoger, departementaal vlak.⁵⁹ Aparte kassen gereserveerd voor specifieke inkomsten en uitgaven verdwenen en maakten plaats voor één centrale kas.⁶⁰ Een begroting werd ingevoerd. Hoewel op een aantal punten slechts nieuwe principes uit de Oostenrijkse tijd versneld werden gerealiseerd, zijn de veranderingen, zeker op stedelijk vlak, volgens ons van die aard dat men hier echt van een bruuske mutatie in de archiefvorming kan spreken.⁶¹ In de Republiek der Verenigde Nederlanden zag na de strenge winter van 1794-1795 en een "bedaarde fluwelen revolutie"⁶² de Bataafse Republiek het licht waarin de principes van de Franse revolutionairen eveneens ingang vonden. Er ontstonden verkozen gemeentebesturen of municipaliteiten naar Frans model, maar in feite bleven taken en organisatie van de vroegere stadsbesturen en schepenbanken grotendeels ongewijzigd. De stedelijke financiën kwamen onder toezicht van speciale commissies of comités. Zoals in het Zuiden werden de belangrijkste inkomstenbronnen in de vroegere stadsrekeningen, de drukkende stedelijke accijnzen, afgeschaft en vervangen door patentrechten en directe belastingen op vermogen en uiterlijke kenmerken van weelde.⁶³ Vooral de erg regressieve accijnzen op levensbehoeften zoals graan, bier, boter, zout e.d. waren volgens de Bataafse bewindvoerders sociaal niet verantwoordbaar.⁶⁴ Men ontkomt verder niet aan de indruk dat de overgang in het Noorden geleidelijker en efficiënter is verlopen dan in het Zuiden.

⁵⁸ BOUMANS R., *Het Antwerps stadsbestuur*, p. 421; BERGMANN A., *Geschiedenis der stad Lier*, 3de uitg., Lier, 1973, p. 433-434; VAN CRAESBEEK D., *De stedelijke ontvangsten en uitgaven van Tongeren onder het Frans Bewind (1795-1814)*, in *Driemaandelijks Tijdschrift van het Gemeentekrediet van België*, 1969, 90, p. 211. Enkele jaren later werden zij onder de vorm van octrooigelden terug ingevoerd (SEGERS Y., *Een omstreden verbruiksbelasting: De stedelijke octrooien in België (1799-1860)*, in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 2000, 30 (3-4), p. 326 en 327).

⁵⁹ BOUMANS R., *Het Antwerps stadsbestuur*, p. 423, 429-430; DEBACKER J., *De Gentse stadsrekeningen tijdens de Franse overheersing*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent, Gent, 1970-1971, p. 16; DEVOLDER C., *De Verenigde Departementen onder Frans Bewind. De constitutionele instellingen van het Directoire (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Studia, 71)*, Brussel, 1997, p. 144 en 152; DOUXCHAMPS-LEFÈVRE C., *L'organisation financière de la ville de Namur de 1740 à 1860, in Finances publiques d'Ancien Régime. Finances publiques contemporaines en Belgique de 1740 à 1860. Processus de mutation. Continuités et ruptures. Colloque international Spa, 19-22-XII-1972 (Pro Civitate. Collection Histoire, in-8°, 39)*, Brussel, 1975, p. 392; VAN CRAESBEEK D., *De stadsfinanciën te Tongeren onder het Frans Bewind (1795-1814)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling KU Leuven, Leuven, 1968, p. 15 en 167.

⁶⁰ BOUMANS R., *Het Antwerps stadsbestuur*, p. 415; HÉLIN E., *Les recherches en Belgique: esquisse de bilan et de programme*, in *Finances publiques d'Ancien Régime. Finances publiques contemporaines. Processus de mutation. Continuités et ruptures. Colloque international Spa, 16-19-IX-1971 (Pro Civitate. Collection Histoire, in-8°, 34)*, Brussel, 1972, p. 26.

⁶¹ Zie de beschouwingen bij HÉLIN E., *Les recherches en Belgique*, p. 23-24. Radicaler was VAN BUYTEN L. in de discussie na de lezing van Hélin, op p. 38-39.

⁶² DE MONTÉ VER LOREN J. Ph. en SPRUIT J.E., *Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse Omwenteling*, Deventer, 1982, p. 257.

⁶³ BUIST M.G., *Geld, bankwezen en handel in de Noordelijke Nederlanden 1795-1844*, in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. X, Haarlem, 1981, p. 292; SANDERS J.G.M., *Belastingen*, in IDEM (ed.), *Noord-Brabant in de Bataafs-Franse Tijd, 1794-1814*, Hilversum, 2002, p. 141; VAN BOVEN M.W., *Bestuur*, in SANDERS J.G.M. (ed.), *Noord-Brabant in de Bataafs-Franse Tijd*, p. 54-55, 60, 68 en 72.

⁶⁴ FRITSCHY J.M.F., *De patriotten en de financiën van de Bataafse Republiek. Hollands krediet en de smalle marges voor een nieuw beleid (1795-1801) (Hollandse Historische Reeks, 10)*, 's-Gravenhage, 1988, p. 142.

Vormen en kenmerken

Vrij origineel zijn de rekeningen op wastabletten uit het midden van de dertiende eeuw die de kamerling van de Heilige Lodewijk gebruikte als klad voor de eigenlijke hotelrekeningen.⁶⁵ In enkele gevallen treft men deze ook aan in de Lage Landen. Dat is onder meer het geval in Deventer waar dergelijke tabletten werden gebruikt voor kladoptekeningen van specifieke kassen zoals bij de afrekeningen van de stedelijke handwerklieden.⁶⁶ Maar de meest gebruikte informatiedragers voor de stadsrekeningen waren natuurlijk perkament en papier. Perkament was nog zeer talrijk aanwezig in de veertiende eeuw, sedert de vijftiende eeuw overheerste papier. Vanzelfsprekend zijn er uitzonderingen op deze algemene regel. Zo bleef perkament populair in vele vijftiende-eeuwse Vlaamse steden en werd het in Gent nog tot 1620 gebruikt voor de redactie van de stadsrekeningen.⁶⁷ De meest populaire uiterlijke vorm die de oudste rekeningen aannemen, is deze van de rol. Rolrekeningen of rekeningen op losse perkamenten bladen die aan elkaar werden genaaid en vervolgens werden opgerold, zijn typisch voor de dertiende en veertiende eeuw. Hun gebruik zou zijn binnengewaaid uit Engeland waar de koninklijke *pipe rolls* al vanaf 1130 zijn bewaard, waar in een stedelijke context *guild rolls* bestaan vanaf eind twaalfde eeuw en bisschoppelijke *pipe rolls* vanaf begin dertiende eeuw.⁶⁸ Grote steden stapten sneller over op rekeningen in de vorm van delen of registers dan kleinere steden die op hun beurt daarin kasselrijen voorafgingen. Voor de grote steden was dat het geval eind dertiende eeuw (bv. Brugge 1283) of begin veertiende eeuw (bv. Gent na 1320, Antwerpen na 1325), kleinere steden volgden eind veertiende of begin vijftiende eeuw. Maar ook hier zijn er natuurlijk uitzonderingen. Brussel en Ieper gebruikten bijvoorbeeld nog rolrekeningen in het begin van de vijftiende eeuw.⁶⁹ En ook nadat rollen waren vervangen door delen of registers werden ze nog lang gebruikt voor klad- of voorbereidende registraties zoals in Brugge en Nijvel.⁷⁰ Bij de landsheerlijke overheid stelt men overigens vast dat rolrekeningen voor sommige spijkers, tollens, verheffingsrechten en *rennenghes* nog tot diep in de vijftiende eeuw voorkomen.⁷¹

⁶⁵ LALOU E., *Les comptes sur tablettes de cire de Jean Sarrazin, chambellan de Saint Louis*, Turnhout, 2003. Voor andere voorbeelden van dergelijke wastafeltjes in Frankrijk (Cîteaux, Senlis), zie EADEM, *Les brouillons sur tablettes de cire de la royauté française: une conservation paradoxale*, in MATTÉONI O. en BECK P. (ed.), *Classer, dire, compter. Discipline du chiffre et fabrique d'une norme comptable à la fin du Moyen Âge. Colloque des 10 et 11 octobre 2012 (Comité pour l'histoire économique et financière de la France)*, Parijs, 2015, p. 47-57.

⁶⁶ VAN SCHAÏK R., *Oorsprong en vroege ontwikkeling van stadsrekeningen*, p. 157.

⁶⁷ VAN DER HAEGHEN V., *Inventaire des archives de la ville de Gand. Catalogue méthodique général*, Gent, 1896, p. 185; VAN GASSEN T., *Archiefvorming en -beheer in laatmiddeleeuws Gent: te vindene tghuent dat men gheerne ghevonden hadde (Verhandelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, 37)*, Gent, 2021, p. 202.

⁶⁸ PREVENIER W., *Quelques aspects des comptes*, p. 136-137; VAN CAENEGEM R.C., *Introduction aux sources*, p. 152-153; VAN SCHAÏK R., *Oorsprong en vroege ontwikkeling van stadsrekeningen*, p. 146.

⁶⁹ PREVENIER W., *Quelques aspects des comptes*, p. 137; DES MAREZ G. en DE SAGHER E., *Comptes de la ville d'Ypres*, p. ix.

⁷⁰ ROUSSEAUX X., *Instruments de "politique criminelle", témoins de la justice ou reflets des désordres? L'exemple des comptes du maire de Nivelles en Brabant (1378-1550)*, in WIRTH-JAILLARD A., MUSIN A., DEMARET N., BODART E. en ROUSSEAUX X. (ed.), *Monuments ou documents?*, p. 136; VAN SCHAÏK R., *Oorsprong en vroege ontwikkeling van stadsrekeningen*, p. 156.

⁷¹ NELIS H., *Chambres des Comptes de Flandre et de Brabant. Inventaire des comptes en rouleaux (Archives générales du Royaume. Instruments de recherche à tirage limité, 120)*, Brussel, 1992, p. 29, 39-40, 82, 84, 87, 89 e.a.

Arabisch-Indische cijfers verspreidden zich in private commerciële en financiële milieus vanaf de late veertiende eeuw en verschijnen in grote Rijnsteden als Konstanz al sporadisch in het midden van de vijftiende eeuw,⁷² eerst om de foliëring weer te geven daarna pas om bedragen uit te drukken. Bij kleinere steden in de Nederlanden moet men dikwijls wachten tot diep in de zeventiende of zelfs achttiende eeuw vóór dergelijke cijfers opduiken in de aanduiding der bedragen, bijvoorbeeld in Lier vanaf 1653,⁷³ in Diest tussen 1653 en 1662,⁷⁴ in Aardenburg pas vanaf 1752,⁷⁵ in Aalst zelfs nog wat later, in 1756.⁷⁶ Voor de aanduiding van jaartallen werden Arabische cijfers daarentegen al jaren, vaak zelfs decennia vroeger gebruikt. Maar ook in de rekeningen van grote(re) steden was eeuwenlang de folio-aanduiding het enige spoor van de meer moderne getallen. Ook hier werden de Arabische tekens eerst gebruikt in datums, soms zelfs in een mengvorm met Romeinse cijfers.⁷⁷ De Leuvense rentmeesters introduceerden in hun hoofdrekeningen de Arabische cijfers vanaf 1686, maar drukten de bedragen in losse overzichten (*Tafels*) al enkele jaren vroeger op deze wijze uit.⁷⁸ Gent schakelde in de stadsrekeningen pas over op de Arabische cijfers in 1753-1754,⁷⁹ Doornik in 1763-1764,⁸⁰ Brugge in 1764-1765.⁸¹ De kracht van de Romeinse traditie was zo stevig verankerd in het stedelijk boekhoudkundig milieu dat de Antwerpse rentmeesters tijdens de tweede helft van de zeventiende eeuw de Arabisch-Indische cijfers uit de voorbereidende rekeningen keurig omzetten in Romeinse cijfers voor de grote rekening.⁸² Een algemeen patroon lijkt wel te zijn dat de nieuwigheid dus eerst werd geïntroduceerd voor foliëring of paginering en voor datums, vervolgens voor de uitdrukking van bedragen in de tekst van de posten en ook voor bedragen in voorbereidende documentatie of kladaantekeningen. Pas in laatste instantie duiken de nieuwe cijfers op in de bedragen van de rechterkolom, de saldi en de balansvorming van de officiële rekenin-

⁷² KIRCHGÄSSNER B., *Das Steuerwesen der Reichsstadt Konstanz, 1418-1460*, Konstanz, 1960 en meer bepaald de bespreking door PREVENIER W. in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 1962, 40 (1), p. 154. In de boekhouding van de Brugse firma Despars worden aan het eind van de vijftiende eeuw (1478-1498) ook Arabische cijfers gebruikt (MUS O., *De Brugse compagnie Despars op het einde van de 15e eeuw*, in *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis "Société d'Emulation" te Brugge*, 1964, 101 (1), p. 10).

⁷³ Lier, Stadsarchief, Oud Archief, nr. 476, rekening jan.-dec. 1653.

⁷⁴ Brussel, Algemeen Rijksarchief, Rekenkamers, reg., nrs. 31.069 en 31.070.

⁷⁵ VORSTERMAN VAN OIJEN G.A., *Theorie der Algemeene Rekenkunde*, Schoonhoven, 1866, p. 17.

⁷⁶ Vanaf 1735 werden Arabische cijfers in de Aalsterse stadsrekeningen gebruikt voor de foliëring (DE MECHELEER L., *Inventaris van het archief van de Rekenkamers. Delen en banden (registers). Reeks stadsrekeningen van Aalst 1395-1786 (Algemeen Rijksarchief. Inventarissen, 509)*, Brussel, 2011, p. 15).

⁷⁷ Zo leest men in de Leuvense stadsrekening van 1670-1671 bij wijze van voorbeeld "xxi julij 1608" (Leuven, Stadsarchief, Oud Archief, nr. 5293, fol. 62).

⁷⁸ Leuven, Stadsarchief, Oud Archief, nr. 5308. Zie voor de *tafels* vooraan in de rekeningen ook nrs. 5299, 5300 en 5304. Met oprechte dank aan het personeel in de leeszaal van het Leuvense Stadsarchief voor het bereidwillig aanzeulen van tientallen forse folianten.

⁷⁹ Brussel, Algemeen Rijksarchief, Rekenkamers, reg., nrs. 35.062 en 35.063.

⁸⁰ Brussel, Algemeen Rijksarchief, Rekenkamers, reg., nrs. 40.168 en 40.169.

⁸¹ Brussel, Algemeen Rijksarchief, Rekenkamers, reg., nrs. 32.804 en 32.805.

⁸² VAN LERBERGHE M., *De Antwerpse stedelijke financiën onder Filips II*, onuitgegeven masterproef Universiteit Gent, Gent, 2012-2013, p. 31. Men stelt hetzelfde verschijnsel vast in Konstanz rond 1440 (KIRCHGÄSSNER B., *Studien zur Geschichte des kommunalen Rechnungswesen der Reichsstädte Südwestdeutschlands vom 13. bis zum 16. Jahrhundert*, in *Finances et comptabilité urbaines du XIIIe au XVIe siècle. Colloque international Blankenberge 6-9-IX-1962. Actes (Pro Civitate. Collection Histoire, in-8°, 7)*, Brussel, 1964, p. 243).

gen. In talrijke steden overal in Europa boden bedragen in Romeinse cijfers blijkbaar nog lang een grotere rechtszekerheid.⁸³ Die lang ‘superieur’ geachte positie verklaart wellicht waarom in de Brugse stadsrekeningen ook na de introductie van de Arabische cijfers de *summae* onder de hoofdstukken in Romeinse cijfers bleven aangeduid.⁸⁴ In Doornik daarentegen drukte men deze *summae* in Arabische tekens uit decennia voordat men het waagde om ook de courante bedragen naast de posten op deze wijze neer te schrijven.⁸⁵ Het is in de huidige stand van het onderzoek onduidelijk of de invoering van de nieuwe cijfers werd aangestuurd door regelgeving dan wel een persoonlijk initiatief was van de opstellers van de stadsrekeningen.⁸⁶

De ene stadsrekening is de andere niet. Fundamenteel bestaan stadsrekeningen in twee soorten, algemene en bijzondere. Dit onderscheid heeft alles te maken met de oorsprong van het stedelijk financiewezen dat, zoals opgemerkt in de tweede paragraaf, in de boekhouding lang zijn sporen heeft nagelaten. De algemene rekeningen zijn de rekeningen van de centrale kas, door historici ook hoofdrekeningen of centrale rekeningen genoemd. Bijzondere of afzonderlijke rekeningen hebben slechts betrekking op een deel van de geldstromen. Zo bestond in het middeleeuwse Leuven naast de grote stadskas een aparte kas van de schepenen met eigen inkomsten en uitgaven van gerechtelijke en militaire aard.⁸⁷ In Gent kende men een gelijkaardige regeling.⁸⁸ Voor Brussel bleven enkele rekeningen bewaard van de *cautside* of de kas van de stedelijke wegenwerken terwijl de administratie van de Willebroekse vaart eveneens een eigen kas bezat.⁸⁹ Andere voorbeelden van bijzondere rekeningen zijn de middeleeuwse kassen van de timmermeesters in Arnhem, Doesburg, Nijmegen en Zutphen of deze van de militaire uitgaven en havenwerkzaamheden in Dordrecht.⁹⁰ Het principe van meerdere kassen overleefde vlotjes de middeleeuwen. Sedert 1713 bestond te Tongeren de kas van het Groot Register naast de kas van het Klein Register.⁹¹ In het achttiende-eeuwse Leuven kende men de verdeling van de grote stadsrekening in twee afzonderlijke kassen, naast aparte leningkassen;⁹² in Lier waren er op dat ogenblik behalve de grote rekening drie kassen van de weggelden en een

⁸³ LANDOLT O., *Der Finanzhaushalt der Stadt Schaffhausen im Spätmittelalter (Vorträge und Forschungen Herausgegeben vom Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte)*, 48), Ostfildern, 2004, p. 81.

⁸⁴ Brussel, Algemeen Rijksarchief, Rekenkamers, reg., nr. 32.805.

⁸⁵ Brussel, Algemeen Rijksarchief, Rekenkamers, reg., nrs. 40.121, 40.133 en 40.139.

⁸⁶ In Lier waren het alleszins dezelfde rentmeesters die in 1652 nog Romeinse cijfers gebruikten en het jaar daarop Arabische. Het verschillend handschrift in de twee rekenjaren wijst er evenwel op dat schrijfklerken de rekening opstelden. Dat was uiteraard ook het geval in de grote steden en tevens in veel kleinere (NECKEBROECK V., *De Leuvense stadsfinanciën (1642-1661)*, onuitgegeven masterproef KU Leuven, Leuven, 2008, p. 31; PREVENIER W., *Quelques aspects des comptes*, p. 145; VANDEPITTE P., *De stadsfinanciën van Tielt vanaf de regering van Filips II tot het begin van de Oostenrijkse periode 1557-1718*, Tielt, 1966, p. 26, 30 en 76).

⁸⁷ VAN UYTVEN R., *Stadsfinanciën en stadseconomie*, p. 50.

⁸⁸ BOONE M., *Geld en macht*, p. 20-22.

⁸⁹ VAN BUYTEN L., *Politieke en administratief-technische*, p. 264; VANNIEUWENHUYZE B., *Twee 14de-eeuwse cautsiderekeringen van Brussel*, in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 2012, 178, p. 131.

⁹⁰ T HART M. en VAN DER HEIJDEN M., *Het geld van de stad*, p. 6.

⁹¹ VAN CRAESBEEK D., *De stadsfinanciën te Tongeren*, p. 1 en 2.

⁹² VAN BUYTEN L., *Verlichting en traditie. De Leuvense stadsfinanciën en hun economische grondslagen onder het Oostenrijks regiem (1713-1794)*, onuitgegeven doctoraatsproefschrift KU Leuven, dl. I, Leuven, 1970, p. 3.

gedeputeerde kas.⁹³ Te Antwerpen was de financiële administratie sinds 1575-1585 zelfs vertrouwd met niet minder dan vier grote kassen, deze van domeinen of de kas van de oorspronkelijke thesaurie, de kas der fortificaties uit 1546, deze van reductie uit 1575 (voor de afhandeling van gedwongen leningen) en de consumptiekas (voor de betaling van de reconciliatieschuld of oorlogsschatting uit 1585). De laatste drie bleven tot het einde van het ancien régime in gebruik.⁹⁴ Doorgaans was de oorsprong van de ontvangsten of de bestemming der uitgaven het motief achter het bestaan van een aparte kas. Maar in enkele gevallen ging het om een taakverdeling onder het gespecialiseerd personeel. Een illustratie van zo'n organisatie levert Zutphen waar zowel een over- als een onderrentmeester elk een eigen kas beheerden.⁹⁵ Van groot belang is om uit te maken of deze aparte kassen ten opzichte van de hoofdkas een ondergeschikte dan wel onafhankelijke functie vervulden.⁹⁶ Vooral deze laatste soort kassen kunnen de historicus hoofdbreken bezorgen omdat de geldstromen van dergelijke kassen geen sporen dreigen na te laten in de hoofdrekningen. In het zeventiende-eeuwse Leuven werden de afzonderlijke kassen van de kleine impost en de nieuwe middelen uiteindelijk bij de grote stadsrekening gevoegd, de kas van het *croongelt* (een nieuwe biertaks) daarentegen werd afzonderlijk gehouden.⁹⁷

Hoe kostbaar de informatie uit de stadsrekningen ook mag zijn, aanvullende documentatie is wenselijk om de rijkdom van rekeningen volledig te kunnen benutten. In stedelijke administraties is dergelijke hulpdocumentatie minder gevarieerd en vooral minder talrijk dan in de Bourgondisch-Habsburgse centrale financiële administratie met zijn enorme diversiteit aan mandementen, certificaten, cedels, betalingsordonnanties, ontvangst-, *décharge*- en assignatiebrieven.⁹⁸ Die circuleerden deels wel in het stedelijk circuit,⁹⁹ maar bleven haast nooit bewaard. Voorbereidende documenten zoals dagboeken, manualen, kladboeken of ook wel eens klapboeken (*clapboeken*, *clabboecken*) hebben eveneens overal bestaan, bijvoorbeeld in Leuven¹⁰⁰ of de indrukwekkende reeks in Lier en een aantal exemplaren in Tielt.¹⁰¹ In vele gevallen bevatten deze registers meer gedetailleerde informatie en zijn ze een onmis-

⁹³ COENEN L., *Het beheer van de stadsschuld in een kleine Brabantse stad: het voorbeeld van Lier in het midden van de XVIII^{de} eeuw*, in *De Brabantse Folklore*, 1989, 261-262, p. 90.

⁹⁴ BLOCKMANS F., *De stadsfinanciën*, in *Antwerpen in de XVIII^{de} eeuw. Instellingen, economie, cultuur*, Antwerpen, 1952, p. 46; BOUMANS R., *Het Antwerps stadsbestuur*, p. 55-57.

⁹⁵ KUPPERS W. en VAN SCHAÏK R., *Levensstandaard en stedelijke economie te Zutphen in de 15de en 16de eeuw*, in *Bijdragen en Mededelingen der Vereniging Gelre*, 1981, 72, p. 3. Andere voorbeelden bij JAPPE ALBERTS W., *Mittelalterliche Stadtrechnungen als Geschichtsquellen*, p. 81.

⁹⁶ Zoals heel terecht beklemtoond door RYCKBOSCH W., *Tussen Gavere en Cadzand: de Gentse stadsfinanciën op het einde van de middeleeuwen (1460-1495) (Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 31), Gent, 2007, p. 23.

⁹⁷ NECKEBROECK V., *De Leuvense stadsfinanciën*, p. 33.

⁹⁸ ARNOULD M.-A., *Les sources financières à l'époque moderne*, in DE SCHEPPER H. (ed.), *Sources de l'histoire des institutions de la Belgique. Actes du Colloque de Bruxelles 15.-18.IV.1975*, Brussel, 1977, p. 287-300 en VAN NIEUWENHUYSEN A., *Documents relatifs à la gestion des finances de Philippe le Hardi, duc de Bourgogne et comte de Flandre (1384-1404)*, in *Bulletin de la Commission royale d'Histoire*, 1980, 146, p. 85-312.

⁹⁹ In vele rekeningen is immers sprake van *acquitten*, *billietten*, *borderellen*, *manualen*, *quittancien*, *recepissen*, enz.

¹⁰⁰ MAESSCHALCK A. en VIAENE J., *Het Stadhuis van Leuven*, in *Arca Lovaniensis. Artes atque historiae reserans documenta, Jaarboek 1977*, Leuven, 1979, p. 197-200.

¹⁰¹ LENS A., *Inventaris van het oud archief van de stad Lier (Archief- en Bibliotheekwezen in België. Inventarissen*, 3), Brussel, 1973, p. 51-55. VANDEPITTE P., *De stadsfinanciën van Tielt*, p. 42 en 46. Zie voor Henegouwen ook SIVÉRY G., *Les progrès des comptabilités rurales dans le Hainaut vers 1300*, in *Le Moyen Age. Revue d'histoire et de philologie*, 1976, 82 (1), p. 41 en 55 ("cahiers journaux").

bare aanvulling op de officiële rekeningen. Kwitanties of andere vormen van bewijsstukken bij de posten in de rekeningen zijn in grote hoeveelheden, hoewel erg verminkt voor de middeleeuwen,¹⁰² overgeleverd voor rekeningen van rekenplichtige ambtenaren in de Rekenkamers, maar niet altijd in stedelijke administraties. Dergelijke kwitanties werden immers als losse stukken vaak in de rekeningen bewaard waaruit ze na de afsluiting werden verwijderd.¹⁰³ Wanneer ze daarentegen apart in archiefzakken werden opgeborgen, werden geliasseerd of werden overgeschreven in een soort kladschriftjes of manualen dan staan zij nog steeds ter beschikking van de historicus.¹⁰⁴ Ook de zogenaamde ‘staat van schuld’ of *estat des dettes* met uitgebreide opsommingen van de uitstaande schulden, achterstallen en schuldvorderingen is in feite onontbeerlijk om een globaal inzicht te krijgen in het stedelijk financieewezen. Dergelijke documenten zijn vooral voor de grote(re) steden aanwezig zoals bijvoorbeeld in Gent, Ieper en Leuven, zelden in kleinere en dan nog vooral voor de latere periode van de vroegmoderne tijd.¹⁰⁵ Al dit materiaal is werkelijk onontbeerlijk om opheldering te brengen over een aantal transacties en onderliggende evoluties, ontbrekende gegevens in de rekeningen aan te vullen of te controleren, financiële netwerken bloot te leggen, enz.

Daarnaast mag men natuurlijk niet uit het oog verliezen dat haast 11.000 “dubbels” van Zuid-Nederlandse stadsrekeningen (en andere boekhoudkundige stukken) worden bewaard in het Algemeen Rijksarchief te Brussel.¹⁰⁶ Hun aanwezigheid in het bestand Rekenkamers en meer bepaald in de archiefafdeling delen en banden¹⁰⁷ is deels te verklaren

¹⁰² Vooral in de Brabantse Rekenkamer blijken vele kwitanties vóór 1500 vernietigd (AERTS E. en VLEESCHOUWERS C., *Moeiteloos maalt de papiermolen. Selectie en vernietiging van archief in openbare besturen*, in JANSSENS G., MARÉCHAL G. en SCHEELINGS F. (ed.), *Door de archivistiek gestrikt. Liber amicorum prof. dr. Juul Verhelst (Archiefinitiatie(f), 4)*, Brussel, 2000, p. 38 en 43).

¹⁰³ Volgens BRIL L., *Inventaire des archives de la ville de Nivelles sous l’Ancien Régime*, Tongeren, 1940, p. 74-77 bezit Nijvel een mooie reeks bewijsstukken bij de stadsrekeningen. Dat zou ook het geval zijn voor het oud gemeentearchief van Hoogstraten (GRILLET M., *Hoogstraten, aloude vrijheid. Inventaris van het oud gemeentelijk archief*, Hoogstraten, 1984, niet gepagineerd, nrs. 42-71) en de stadsarchieven van Antwerpen, Gent en Turnhout (DELARUELLE S. en TOPS B., *Turnhout en de Grote Markt. De geschiedenis archeologisch bekeken*, Turnhout, 2012, p. 28; MARINUS M.J., *Archief van de Rekenkamer, 1342-1794. Inventaris, Felixarchief*, Antwerpen, 1998, nrs. 1895-2178; VAN DER HAEGHEN V., *Inventaire des archives*, p. 186-187).

¹⁰⁴ KAPPELHOF T., *De stedelijke financiën van’s-Hertogenbosch*, p. 102 (met afbeelding van een zak); NECKEBROECK V., *De Leuvense stadsfinanciën*, p. 33. Deze kwitanties komen onvoldoende aan bod in het stoutmoedig opzet van VALLAËY W., *Onderzoek en beschrijving van typologische kenmerken van de stadsrekeningen van de stad Roeselare in het archief van de stad Roeselare in de vroegmoderne tijd (ca. 1529-1789)*, onuitgegeven manaproef Erfgoedbeheer en Hedendaags Documentbeheer, Brussel, 2022, p. 19 en 21.

¹⁰⁵ HOHEISEL R., *Un plan de remboursement des dettes du comte Guillaume IV de Hainaut de 1410*, in *Bulletin de la Commission royale d’Histoire*, 1974, 140 (4), p. 369-429; VANDEPITTE P., *De stadsfinanciën van Tielt*, p. 39; VAN UYTVEN R., *Stadsfinanciën en stadseconomie*, p. 47; VAN WERVEKE H., *De Gentsche stadsfinanciën in de middeleeuwen*, p. 83-87.

¹⁰⁶ Een snelle berekening op basis van PINCHART A., *Inventaire des archives des chambres des comptes précédé d’une notice historique sur ces anciennes institutions*, dl. V, Brussel, 1879, p. 50-159; NELIS H., *Inventaire des archives des Chambres des Comptes. Série des registres (comptes)*, dl. VI, Brussel, 1931, p. 418-422; LAURENT R. en DIERKENS A., *Inventaire des archives des Chambres des Comptes. Tome VI publié par Hubert Nelis en 1931 (Archives générales du Royaume. Inventaires, 257)*, dl. I, Brussel, 1995, p. 529-540; GORISSEN P., *Inventaire des archives des Chambres des Comptes. Tome VII (Archives générales du Royaume. Inventaires, 263)*, Brussel, 1996, p. 125-128.

¹⁰⁷ In de afdeling van de rolrekeningen is het aantal stadsrekeningen, ook van het graafschap Vlaanderen, miniem (zie NELIS H., *Chambres des Comptes de Flandre*, p. 89-91).

door de politiek van de territoriale landsheren om greep te krijgen op het stedelijk financieel wezen. Dit streven was ongetwijfeld het meest succesvol in het graafschap Vlaanderen. Daar treft men al aan het einde van de dertiende eeuw sporen aan van grafelijke tussenkomst in het stedelijk financieel beheer met zelfs professionele controleurs vanaf het begin van de veertiende eeuw.¹⁰⁸ Daarom dat in vele stadsadministraties op stadskosten een tweede exemplaar van de stadsrekening werd vervaardigd dat bestemd was voor controle door de landsheer. Deze exemplaren trokken in het midden van de negentiende eeuw de aandacht van Algemeen Rijksarchivaris Louis-Prosper Gachard. Gachard startte vanaf 1858 een gigantische ruiloperatie met diverse stadsbesturen en verwierf op die manier wat hij noemde “dubbels” van de stadsrekeningen. Om echte dubbels ging het natuurlijk niet¹⁰⁹ en vanuit archivistisch standpunt is de ruiloperatie te betreuren, al heeft deze ongetwijfeld een aantal stadsrekeningen van vernietiging gered. Zo is het exemplaar van de stadsrekening van Tienen uit 1470-1471 dat bij de Brabantse Rekenkamer werd ingediend vooralsnog het enige exemplaar uit de late middeleeuwen voor dit stadje.¹¹⁰ Ongeveer 73 % van de indrukwekkende verzameling “dubbels” in de Rekenkamer wordt gevormd door stadsrekeningen en bewijsstukken voor het graafschap Vlaanderen, slechts 3 % voor Brabant. Meteen ook een mooie illustratie van het feit dat dat tot diep in de achttiende eeuw regeringscontrole van de stadsrekeningen in het laatste vorstendom zo goed als onbestaande was.¹¹¹

Evolutie en vooruitgang

Geen enkele bron uit het ancien régime blijft gedurende eeuwen onveranderlijk. Dat geldt eveneens voor rekeningen. Vanaf het einde van de veertiende eeuw en in de eerste helft van de vijftiende eeuw stelt men voor talrijke reeksen rekeningen van overheidsambtenaren een transitie vast. Rollen maken plaats voor delen, boekhoudkundige posten worden omvangrijker en gedetailleerder, inkomsten en uitgaven worden gescheiden, beide grote hoofdstukken worden onderverdeeld in rubrieken en eventueel zelfs subrubrieken, deze rubrieken krijgen titels, er komt een totalisatie van de bedragen per rubriek, inkomsten en uitgaven in natura worden afgezonderd van inkomsten en uitgaven in geld, de rekening wordt doorlopend gefolieerd met aanduiding van lege bladzijden, er is een jaarlijkse vermelding van een balans met saldo en vooral, er komt voor vele rekeningen een formele controle die de mondelinge procedure overstijgt. Het is verleidelijk en voor een groot deel ook terecht om deze positieve evoluties toe te schrijven aan de werking van de Rekenkamers die in Vlaanderen en Brabant respectievelijk in 1386 en 1404 het licht hadden gezien. Toch zijn er enkele kanttekeningen te plaatsen bij deze stelling. Controles van de rekeningen gebeurden al decennia voordat de

¹⁰⁸ BLOCKMANS F., *Le contrôle par le Prince des comptes urbains en Flandre et en Brabant au Moyen âge*, in *Finances et comptabilité urbaines du XIIIe au XVIe siècle. Colloque international Blankenberge 6-9-IX-1962. Actes (Pro Civitate. Collection Histoire, in-8°, 7)*, Brussel, 1964, p. 291, 298, 329 en 330; PREVENIER W., *Quelques aspects des comptes*, p. 119 en 120.

¹⁰⁹ AERTS E., *Geschiedenis en archief van de Rekenkamers (Overzicht van de archieven en verzamelingen van het Algemeen Rijksarchief. Overzichten en gidsen, 27)*, Brussel, 1996, p. 288-291; COCKSHAW P., *La comptabilité publique dans les états bourguignons. L'exemple des comptes généraux*, in BONENFANT P. en COCKSHAW P. (ed.), *Mélanges offerts à Claire Dickstein-Bernard*, Brussel, 1999, p. 50.

¹¹⁰ PEETERS J.P., *De stadsrekeningen van Leuven en Tienen voor de jaren 1470-1471 in vergelijkend perspectief*, in *Eigen Schoon & De Brabander*, 2009, 92 (3), p. 13-14.

¹¹¹ VAN BUYTEN L., *Politieke en administratief-technische*, p. 261. Daarnaast heeft de Rekenkamer van Brabant een aantal rolrekeningen laten vernietigen (AERTS E. en VLEESCHOUWERS C., *Moeiteloos maakt de papiermolen*, p. 38).

Rekenkamers het licht zagen; de positieve invloed van de Rekenkamers op de kwaliteit van de boekhouding geraakte door tal van factoren snel uitgewerkt;¹¹² en bijzonder van belang in het kader van deze bijdrage: tal van stadsrekeningen buiten het graafschap Vlaanderen waren nooit het voorwerp van controle door de vorstelijke Rekenkamers.

Dit alles neemt niet weg dat er beïnvloeding moet zijn geweest tussen de twee grote overheidscircuits.¹¹³ Stedelijke *cameraars*, *massards*, ontvangers, *paymeesters*, *rentiers*, rentmeesters, thesauriers en wisselaars die samen met hun griffiers en klerken verantwoordelijk waren voor de redactie van de stadsrekeningen leefden niet in een vacuüm. Verder waren er permanente institutionele en financiële contacten tussen centrale en stedelijke overheden. In het graafschap Vlaanderen namen vorstelijke interventies in de stedelijke financiën en de boekhouding sterk toe tijdens de regering van Filips de Goede. Het is niet moeilijk om hier de invloed van de Rijksse Rekenkamer te bespeuren.¹¹⁴ De grote steden waren vanouds belangrijke geldschieters van de landsheer en leefden daarom in nauwe relatie met het financiële kader van deze laatste.¹¹⁵ In enkele gevallen werden hun rekeningen ook in Brabant en op andere plaatsen buiten Vlaanderen door regeringscommissarissen afgehoord (bv. Brussel) of hield de centrale overheid de stedelijke schuldontwikkeling scherp in de gaten (bv. Antwerpen).¹¹⁶ Vaak – niet altijd – waren deze commissarissen leden van de Rekenkamers. Regeringscommissarissen werden ook in de kleinere steden van Brabant vanaf het einde van de vijftiende eeuw een courant verschijnsel.¹¹⁷ In sommige steden zoals in Antwerpen (1563 en 1571) werd in de tweede helft van de zestiende eeuw zelfs een aparte afdeling binnen de stadsadministratie opgericht met de naam van ‘Rekenkamer’ waarin heuse rekenmeesters aan het werk waren naar het voorbeeld van de gelijknamige vorstelijke instellingen.¹¹⁸ Verder was in elke stad, groot of klein, een vorstelijke rekenplichtige aanwezig die er als plaatselijk gerechtsofficier de schepenbank of vierschaar voorzat. Contacten genoeg dus en het is daarom aannemelijk dat de nieuwe wind die waaide door de landsheerlijke boekhouding ook schudde aan de bomen in de stad.

¹¹² Centrale these in AERTS E., *De Rekenkamers van de Zuidelijke Nederlanden: (in)efficiënte instellingen?*, in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 2020, 98 (4), p. 1015-1048.

¹¹³ Zie al de opmerkingen van ARNOULD M.A. en VAN HOUTTE J.A. tijdens de discussie in *Finances et comptabilité urbaines du XIIIe au XVIe siècle*, p. 371 en 374.

¹¹⁴ BOONE M., *L'influence des pratiques*, p. 208-210. Concrete voorbeelden bij PREVENIER W., *Quelques aspects des comptes*, p. 138-139.

¹¹⁵ BLOCKMANS W., *Finances publiques et inégalité sociale dans les Pays-Bas aux XIVe-XVIe siècles*, in GENÉT J.Ph. en LE MENÉ M. (ed.), *Genèse de l'État moderne. Prélèvement et redistribution. Actes du Colloque de Fontevraud 1984*, Parijs, 1987, p. 83-89; BOONE M. en DUMOLYN J., *Les officiers-créditeurs des ducs de Bourgogne dans l'ancien comté de Flandre: aspects financiers, politiques et sociaux*, in CAUCHIES J.M. (ed.), *Finances et financiers des princes et des villes à l'époque bourguignonne* (*Burgundica*, 8), Turnhout, 2004, p. 74; HAEMERS J. en LAMBERT B., *Pouvoir et argent. La fiscalité d'État et la consommation du crédit des ducs de Bourgogne (1384-1506)*, in *Revue du Nord*, 2009, 91 (379), p. 47.

¹¹⁶ AERTS E., *The absence of exchange banks in medieval and early modern Flanders and Brabant (1400-1800): a historical anomaly to be explained*, in *The Financial History Review*, 2011, 18 (1), p. 106; COPPENS H., *Het institutioneel kader van de centrale overheidsfinanciën in de Spaanse en Oostenrijkse Nederlanden tijdens het late Ancien Régime (c. 1680-1788)* (*Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Studia*, 43), Brussel, 1993, p. 97.

¹¹⁷ PEETERS J.P., *De financiën van de kleine*, dl. III, p. 509.

¹¹⁸ VAN DEN NIEUWENHUIZEN J., *Bestuursinstellingen van de stad Antwerpen*, in VAN UYTVEN R., BRUNEEL Cl., COPPENS H. en AUGUSTYN B. (ed.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795* (*Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Studia*, 82), dl. II, Brussel, 2000, p. 482; MARNEF G., *Antwerpen in de tijd van de reformatie. Ondergronds protestantisme in een handelsmetropool 1550-1577*, Antwerpen, 1996, p. 159.

Daarnaast moet de vraag worden gesteld of er ook een positieve invloed is uitgegaan van Italiaanse financiële innovaties. Vanaf eind dertiende eeuw waren er immers in de grote steden van de Zuidelijke Nederlanden Italiaanse geldschieters bedrijvig¹¹⁹ terwijl zogenaamde lombarden uit Asti en Chieri zelfs al in de eerste eeuwheft aanwezig waren.¹²⁰ Het is bekend dat de Italianen ook op boekhoudkundig vlak pioniers waren en aan de wieg stonden van de dubbele boekhouding. In sommige kringen van vorstelijke overheidsambtenaren treft men inderdaad laat dertiende en midden veertiende eeuw een vorm van boekhouding *alla veneziana* aan.¹²¹ Ook stedelijke wisselaars en makelaars gebruikten deze techniek¹²² terwijl de nauwe band tussen deze beroepsgroepen en Italiaanse financiers al lang is aangetoond.¹²³ De voorsprong in de door Italianen beïnvloede boekhouding is onder meer aanwijsbaar in de dualiteit bij de registratie van transacties zoals in de oudste stadsrekening van Mechelen.¹²⁴ Dergelijke tweeledigheid volgens debet en credit impliceert echter niet noodzakelijk dubbel boekhouden, maar is enkel een geëvolueerde vorm van enkelvoudig boekhouden.¹²⁵ Inderdaad stelt men vast dat praktisch geen enkele stadsrekening dit laatste niveau haalde. Alleen de stad Amsterdam zou vanaf 1663 een echte dubbele boek-

¹¹⁹ BLOCKMANS W., *Financiers italiens et flamands aux XIIIe-XIVe siècles*, in *Aspetti della vita economica medievale. Atti del Convegno di Studi nel X anniversario della morte di Federigo Melis*, Florence, 1985, p. 194-202.

¹²⁰ AERTS E., *Italian presence in the late medieval Bruges money market*, in BRUNORI L., DAUCHY S., DESCAMPS O. en PRÉVOST X. (ed.), *Le droit face à l'économie sans travail. Finance, investissement et spéculation de l'Antiquité à nos jours. Tome II: L'approche internationale*, Parijs, 2020, p. 187.

¹²¹ BLOCKMANS W., *Financiers italiens et flamands*, p. 210-211; SIVÉRY G., *Les progrès des comptabilités*, p. 26-27 en 61-63.

¹²² VERBIST B., *Traditie of innovatie? Wouter Ameyde, een makelaar in het laatmiddeleeuwse Brugge 1498-1507*, onuitgegeven doctoraatsproefschrift Universiteit Antwerpen, Antwerpen, 2014; MURRAY J., *Merchant Account Books in Fourteenth-Century Flanders*, in JÖRN N., KATTINGER D. en WERNICKE H. (ed.), *"Kopet Uns Werk by Tyden": Beiträge zur hansischen und preußischen Geschichte. Festschrift für Walter Stark zum 75. Geburtstag*, Schwerin, 1999, p. 27-31; VERCOUTEREN E., *De wisselaars in Brabant (1430-1506): een bijdrage tot de economische geschiedenis van de Zuidelijke Nederlanden*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling KU Leuven, Leuven, 1982, p. 33-34; DE ROOVER R., *Le livre de comptes de Guillaume Ruyelle, changeur à Bruges (1369). Contribution à l'histoire des finances privées au moyen âge et à celle de la comptabilité commerciale en Belgique*, in *Annales de la Société d'Émulation de Bruges*, 1934, 77, p. 15-95.

¹²³ KUSMAN D., *Usuriers publics et banquiers du Prince. Le rôle économique des financiers piémontais dans les villes du duché de Brabant (XIIIe-XIVe siècle)* (*Studies in Urban History 1100-1800*, 28), Turnhout, 2013, p. 282-283 in fig. 30; IDEM en DEMEULEMEESTER J.-L., *Connecting Regional Capital Markets in the Late Medieval Low Countries. The Role of Piedmontese Bankers as Financial Pathfinders and Innovators in Brabant, Guelders, Flanders and Hainaut (c. 1260-1355)*, in VAN SCHAÏK R. (ed.), *Economies, Public Finances, and the Impact of Institutional Changes in Interregional Perspective. The Low Countries and Neighbouring German Territories (14th-17th Centuries)* (*Studies in European Urban History 1100-1800*, 36), Turnhout, 2015, p. 91-96; VAN HOUTTE J.A., *Mercanti, imprenditori e banchieri italiani nelle Fiandre*, in *Aspetti della vita economica medievale. Atti del Convegno di Studi nel X anniversario della morte di Federigo Melis*, Florence, 1985, p. 170; VAN UYTVEN R., *Stadsfinanciën en stadseconomie*, p. 463. Zie ook de discussie tussen DHONDT J. en PREVENIER W. na diens referaat bij PREVENIER W., *Quelques aspects des comptes*, p. 146. JAPPE ALBERTS W., *Mittelalterliche Stadtrechnungen als Geschichtsquellen*, p. 86 sluit niet uit dat de aanwezigheid van belangrijke kooplieden-handelaars in het stadsbestuur een invloed had op de kwaliteit van de boekhouding.

¹²⁴ KUSMAN D. en DEMEULEMEESTER J.-L., *Connecting Regional Capital Markets*, p. 97-98.

¹²⁵ Zie DE ROOVER R., *Aux origines d'une technique intellectuelle: La formation et l'expansion de la comptabilité à partie double*, in *Annales d'histoire économique et sociale*, 1937, 9 (45), p. 270; IDEM, *Le livre de comptes de Guillaume Ruyelle*, p. 28 en 65; bespreking van dit artikel door PERROY E. in *Revue du Nord*, 1937, 23 (90), p. 139. Meer info bij AERTS, E., *Single- and Double-Entry Bookkeeping in Public and Private Accounts of the Southern Low Countries (1300-1800)*, in *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 2023, 110 (1), p. 13-14 en 17.

houding in haar rekening hebben gehanteerd.¹²⁶ Enkelvoudig boekhouden volstond omdat de opstellers en gebruikers van een stadsrekening, in tegenstelling tot bij een commerciële boekhouding, niet waren geïnteresseerd in de vaststelling van winst of verlies, maar wel in de controle op en verantwoording van de aanwending van publieke fondsen.¹²⁷

Een tweede belangrijke fase van vooruitgang in de boekhouding der openbare besturen van de Zuidelijke Nederlanden situeert zich aan het eind van de achttiende eeuw toen onder Jozef II de publieke boekhouding werd hervormd vanuit de Hofrekenkamer te Wenen.¹²⁸ Een van de principes waarmee komaf werd gemaakt was het eeuwenlang toegepaste principe van "*faire pleine & entière recette*" waarover in de jaren tachtig op het hoogste niveau in Wenen werd gediscussieerd.¹²⁹ De nieuwe boekhouding met dus uitsluiting van fictieve ontvangsten was onmiddellijk aanwijsbaar in de centrale bestuurskaders,¹³⁰ maar stuitte op grote moeilijkheden zodra men ze wou invoeren op plaatselijk vlak.¹³¹ Bovendien veegde de algemene mislukking van de Jozefijnse hervormingen eind 1789 het idee al snel van de tafel. Intussen had zich echter, haast geruisloos, een andere vernieuwing voorgedaan. Al enkele decennia waren vele stadsrekeningen soberder geworden en was de klemtoon geleidelijk komen liggen op de bedragen en cijfers; niet langer dus op een uitgebreide verantwoording binnen de posten die in de late middeleeuwen de vorm van een echte *narratio* had aangenomen.¹³² Het is jammer voor de historicus, maar blijkbaar overal in Europa een aanwijsbaar feit dat naarmate de financieel-boekhoudkundige techniek erop vooruitging, de hoeveelheid kwalitatieve informatie zelf afnam.¹³³ Terzelfder tijd wonnen stadsrekeningen echter aan correctheid en vooral overzichtelijkheid.¹³⁴ In een aantal stadsrekeningen verdwenen 'vergaarbakken' als 'diverse ontvangsten' en 'diverse uitgaven' of werden deze rubrieken alleszins uitgedund. De blad-

¹²⁶ DE VRIES J., *Geschiedenis der accountancy in Nederland. Aanvang en ontplooiing, 1895-1935*, Assen-Maastricht, 1985, p. 24; T HART M. en VAN DER HEIJDEN M., *Het geld van de stad*, p. 7.

¹²⁷ DE ROOVER R., *Les comptes communaux et la comptabilité communale à Bruges au XIVe siècle*, in *Finances et comptabilité urbaines du XIIIe au XVIe siècle. Colloque international Blankenberge 6-9-IX-1962. Actes (Pro Civitate. Collection Histoire, in-8°, 7)*, Brussel, 1964, p. 87.

¹²⁸ AERTS E., *Administratieve briefwisseling van de Hervormde Rekenkamer (1787-1789) (Algemeen Rijksarchief. Inventarissen, 240)*, Brussel, 1988, p. 13-14 en vooral COUTIEZ Y., *De hervormingen van Jozef II: balans van de plaatselijke financiën voor 1782*, in *Driemaandelijks tijdschrift van het Gemeentekrediet van België*, 1986, 40 (156), p. 3-23.

¹²⁹ Zie de brief van prins Kaunitz aan Jozef II van 22 november 1786 (Brussel, Algemeen Rijksarchief, Departement voor de Nederlanden van de Hof- en Staatskanselarij te Wenen, nr. 622), de instructies voor de nieuwe Rekenkamer op 9 december 1786 (Brussel, Algemeen Rijksarchief, Rekenkamers, reg., nr. 1403, art. LXXV) en de persoonlijke mening van de president van deze Rekenkamer Dominique de Locher in augustus 1786 (Brussel, Algemeen Rijksarchief, Departement voor de Nederlanden van de Hof- en Staatskanselarij te Wenen, nr. 621, dossier D 110 lit. X 1).

¹³⁰ AERTS E., *Administratieve briefwisseling*, p. 26.

¹³¹ DHONDT L., *Verlichte monarchie, ancien régime en revolutie. Een institutionele en historische procesanalyse van politiek, instellingen en ideologie in de Habsburgse, de Nederlandse en de Vlaamse politieke ruimte (1700/1755-1790) (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Studia, 89)*, dl. IV, Brussel, 2002, p. 206; COUTIEZ Y., *De hervormingen van Jozef II*, p. 17.

¹³² Ik ontleen de term aan JAMME A., *Comptabilité provinciale, écriture du crime et modèles de disciplinément dans les Terres de l'Église (XIIIe-XVe siècles)*, in WIRTH-JAILLARD A., MUSIN A., DEMARET N., BODART E. en ROUSSEAU X. (ed.), *Monuments ou documents ?*, p. 60.

¹³³ Dat stelt men overigens ook op andere plaatsen vast (ADRIAN D., *Les comptes de la ville d'Augsbourg et les formes du contrôle social à la fin du Moyen Âge*, in WIRTH-JAILLARD A., MUSIN A., DEMARET N., BODART E. en ROUSSEAU X. (ed.), *Monuments ou documents ?*, p. 252).

¹³⁴ VAN BUYTEN L., *Politieke en administratief-technische*, p. 265; VANDEPITTE P., *De stadsfinanciën van Tielt*, p. 37.

spiegel werd ruimer, regelafstand en marges werden breder en doordat de gulden courant de vigerende rekenmunt werd, waren talrijke monetaire omrekeningen niet langer nodig. Vaak werden de posten nu per folio of pagina getotaliseerd.

Behandeling door historici en archivariissen

Een door vele onderzoekers gekoesterde wensdroom is de publicatie van alle stadsrekeningen, eventueel op een of andere digitale wijze of de presentatie van hun gegevens in de vorm van een databank.¹³⁵ Maar tussen droom en daad staan ook hier praktische bezwaren. Walter Prevenier becijferde dat de klassieke tekstuitgave op papier van alle middeleeuwse stadsrekeningen, alleen al uit het graafschap Vlaanderen en vóór 1500, niet minder dan 250 kloeke boekdelen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis zou vergen.¹³⁶ Bij gebrek aan een begin van uitvoering van dit onrealistische en wellicht ook onnodige programma¹³⁷ hebben archivariissen en historici daarom zich vaak beperkt tot de uitgave¹³⁸ of minutieuze analyse¹³⁹ van de oudste rekening of een fragment daarvan. Daarmee is op zich natuurlijk niets mis op voorwaarde dat men goed beseft dat een dergelijk ‘oudste’ exemplaar niet noodzakelijk aan de basis ligt van een bepaalde evolutie of zelfs maar representatief zou zijn voor een ontwikkelingsfase. Een zogenaamde oudste rekening is enkel het onder invloed van een reeks omstandigheden oudst bewaarde specimen, lang niet noodzakelijk dus het oudste ooit bestaande exemplaar.¹⁴⁰ Frans Hendrik Mertens gaf bijvoorbeeld in 1857 de oudste stadsrekening van Antwerpen voor het rekenjaar 1324 uit, maar Floris Prims publiceerde in 1931 de lijfrenten op basis van een rekeningfragment uit 1313.¹⁴¹ In Gent dateert het oudst bewaarde exemplaar uit 1314, maar deze rekening vertoont al zo'n niveau van ontwikkeling dat er ongetwijfeld oudere documenten hebben bestaan.¹⁴² Te Arnhem suggereert een zinsnede in de

¹³⁵ BERTRAND P. in de *Table ronde*, in WIRTH-JAILLARD A., MUSIN A., DEMARET N., BODART E. en ROUSSEAU X. (ed.), *Monuments ou documents?*, p. 308 en 313. Ook JAPPE ALBERTS W., *Mittelalterliche Stadtrechnungen als Geschichtsquellen*, p. 95 droomde van een “Vollständige Edition möglichst vieler Rechnungen”, maar zag de problemen in realiteit. Enkele van de nieuwe digitale mogelijkheden worden besproken door BREURE L., *Nieuwe media, nieuwe mogelijkheden. Verkenningen rond computer-ondersteunde bronnenpublicatie*, in DE BOER D.E.H., MARSILJE J.W. en SMIT J.G. (ed.), *Vander Rekeninghe*, p. 45-60.

¹³⁶ PREVENIER W., *Randbedenkingen bij het uitgavebeleid van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis aan de vooravond van de 21ste eeuw*, in *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 1996, 133 (1-3), p. 163.

¹³⁷ Zie de opmerkingen van PREVENIER W., *Quelques aspects des comptes*, p. 115.

¹³⁸ Ik vermeld voor België slechts de edities voor Aalst, Aardenburg, Antwerpen, Bergen, Biervliet, Brugge, Dendermonde, Gent, Geraardsbergen, Gistel, Ieper, Kortrijk, Lier, Luxemburg, Maastricht, Mechelen, Oostende, Rijsel, Sluis, Tielt e.a.; voor Nederland zijn er de edities voor onder meer Arnhem, Culemborg, Deventer, Doesburg, Dordrecht, Gouda, Heusden, Hulst, Leiden, Middelburg, Nijmegen, Rotterdam, Utrecht, Venlo en Zutphen: zie de referenties *supra*, voetnoten 19-57.

¹³⁹ Ik vermeld hier, opnieuw enkel exemplarisch, BORMANS S., *Extraits des comptes communaux*, p. 376-377; ROMBAUT H., *De oudste rekeningen van de Blankenbergse Watering. Studie rond een fragment van een rekening*, in *Het Brugs Ommeland*, 1988, 28, p. 5-11; STRUBBE E.I., *Het fragment van een grafelijke rekening van Vlaanderen uit 1140 (Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, 12, 9)*, Brussel, 1950; UYT-TEBROUCK A., *Notes et réflexions sur la structure des premiers comptes conservés de la Recette de Brabant (années 1363-1364 et suivantes)*, in *Centenaire du Séminaire d'Histoire Médiévale de l'Université Libre de Bruxelles 1876-1976*, Brussel, 1977, p. 219-257.

¹⁴⁰ Zie ook de beschouwingen bij SMIT J.G., *Editie en ontsluiting van rekeningen: een tussenbalans*, in DE BOER D.E.H., MARSILJE J.W. en SMIT J.G. (ed.), *Vander Rekeninghe*, p. 16.

¹⁴¹ Zie *supra*, voetnoot 41.

¹⁴² VAN GASSEN T., *Archiefvorming en -beheer in laatmiddeleeuws Gent*, p. 200.

oudst bewaarde stadsrekening uit 1353 dat er vanzelfsprekend ook al vroeger gerekend en geregistreerd werd.¹⁴³ In Geldern doet de vaste systematiek, die in 1386 al duidelijk een vaststaand karakter had, vermoeden dat de rekening van dat jaar lang niet de eerste in haar soort geweest is.¹⁴⁴ Hoewel het oudste specimen voor Gouda pas dateert uit 1437, wordt in stedelijke bronnen uit 1402 over “*der stede rekening*” gesproken als iets heel vanzelfsprekends.¹⁴⁵

In de ogen van bepaalde onderzoekers vindt enkel de becommentarieerde en inhoudelijk volledige geannoteerde editie genade: zij verafschuwen de zogenaamde ‘kale’ transcriptie.¹⁴⁶ Andere onderzoekers hebben zich gefocust op de uitgave van gegevens met betrekking tot een bepaald aspect of thema. Voorbeelden hiervan zijn de edities van de kunsthistorische aspecten in de rekeningen van de kerkfabriek van Zoutleeuw of van de vermeldingen van hofkunstenaars in de Brusselse domeinrekeningen.¹⁴⁷ Specifiek voor de stadsrekeningen zijn er voorbeelden te signaleren over de bouw van het plaatselijk stadhuis, stadsfeestelijkheden en dynastieke gebeurtenissen.¹⁴⁸ Maar het meest bekend en meest gebruikt zijn natuurlijk de bekende edities van die posten in de stadsrekeningen die verwijzen naar de zogenaamde volksvertegenwoordiging of de representatieve instellingen binnen de vorstendommen, meer bepaald naar de dagvaarten of bijeenkomsten van de provinciale Staten.¹⁴⁹ Los van al deze initiatieven op papier worden de laatste jaren stadsrekeningen ook op het internet aangeboden. Dat kan in getranscribeerde vorm gebeuren zodat de presentatie de vorm aanneemt van een heuse klassieke teksteditie. Dergelijke initiatieven blijven echter een uitzondering. Makkelijker en vooral sneller te realiseren is een gewone kwaliteitsscan. Een goed voorbeeld van zo’n onderneming zijn de 26.276 scans van een honderdtal stadsrekeningen van Leuven uit de jaren 1350-1471 die sinds 2018 raadpleegbaar zijn online. Het is de bedoeling om in de toekomst alle Leuvense stadsrekeningen op een dergelijke wijze aan te bieden.¹⁵⁰ Een ander voorbeeld betreft de haast 11.000 stadsrekeningen in de archiefafdeling delen en banden binnen het bestand Rekenkamers die door het Algemeen Rijksarchief Brussel zijn gedigitaliseerd en waarvan sinds januari 2021 10.723 exemplaren voor geïnteresseerden online ter beschikking staan.¹⁵¹

¹⁴³ JAPPE ALBERTS W., *Mittelalterliche Stadtrechnungen als Geschichtsquellen*, p. 86, voetnoot 89a.

¹⁴⁴ KUPPERS W., *Die Stadtrechnungen von Geldern*.

¹⁴⁵ HEINSIUS J., *De oudst-bewaarde stadsrekening van Gouda*, p. 259.

¹⁴⁶ SMIT J.G., *Editie en ontsluiting*, p. 21.

¹⁴⁷ Bijvoorbeeld DE MECHELEER L., *Rekeningen van de kerkfabriek van de Sint-Leonarduskerk van Zoutleeuw (1405, 1452-1599)* (*Fontes Historiae Artis Neerlandicae. Bronnen voor de kunstgeschiedenis van de Nederlanden*, 3), Brussel, 1997; D'HONDT E., *Extraits des comptes du domaine de Bruxelles des XVe et XVIe siècles concernant les artistes de la cour* (*Archives générales du Royaume et Archives de l'État dans les Provinces. Studia*, 4), Brussel, 1989.

¹⁴⁸ GALESLOOT L., *Notes extraites des anciens comptes de la ville de Bruxelles*, in *Compte rendu des séances de la Commission royale d'Histoire ou recueil de ses bulletins*, 3de reeks, 1866, 9, p. 475-500; HENDRICKX J., *Fragmenten van oude Leuvense stadsrekeningen over de bouw van het stadhuis (1448)*, in *Leuvense Bijdragen*, 1948, 38 (1-2), p. 1-17.

¹⁴⁹ Zie voor het graafschap Vlaanderen de bekende edities door PREVENIER W., ZOETE A. en BLOCKMANS W. voor respectievelijk de periode 1384-1405, 1405-1419 en 1419-1506. Deze 9 delen verschenen tussen 1959 en 2006. Dergelijke edities bestaan ook voor een aantal andere vorstendommen, bijvoorbeeld voor Holland (PREVENIER W. en SMIT J.G.) en Zeeland (SMIT J.G., BURGERS J.W.J., VAN DER VLIST E.T. en LE BAILLY M.-Ch.).

¹⁵⁰ Zie *Salsa. Nieuwsbrief van de vrienden van het Leuvense Stadsarchief*, 2019, 15 (1), p. 1. De scans zijn raadpleegbaar op <https://schepenbankregisters.leuven.be/in/home> (situatie in september 2024).

¹⁵¹ Zie de digitale Nieuwsbrief van het Rijksarchief in België, februari 2021 en *supra* de tekst bij voetnoten 106 en 107.

Archivarissen hebben rekeningen doorgaans stiefmoederlijk bedeed in inventarissen of andere toegangen en stadsrekeningen zijn hierop geen uitzondering. In vele inventarissen krijgen stadsrekeningen immers enkel een begin- en een einddatum met een bijhorend reeksnummer in de inventaris. Voorbeelden zijn legio en hebben voor België onder meer betrekking op de oude inventarissen van stadsarchieven van Aalst, Bergen, Brussel, Diest, Gent, Hoei, Hoogstraten, Leuven, Lier, Nijvel en Tielt.¹⁵² Het slechte voorbeeld werd hier geleverd door Alexandre Pinchart (1823-1884), de onvermoeibare rechterhand van Algemeen Rijksarchivaris Gachard, die voor de inventaris van de stadsrekeningen in het bestand van de Rekenkamer zich doorgaans beperkte tot een volgnummer en een datering.¹⁵³ Idealiter krijgt de gebruiker van een inventaris of andere toegang per rekening niet enkel de nauwkeurige chronologie van het boekhoudkundig jaar, maar ook – en de lijst pretendeert niet exhaustief te zijn maar evenmin imperatief – de naam en functie van de opsteller van de rekening, aanduidingen van belangrijke, afwijkende of verrassende rubrieken in de inkomsten en uitgaven, de aanwezigheid van een balans en kanttekeningen, een controledatum zowel door een interne als een externe instantie, de vermelding van boekhoudkundige bijlagen, het aantal folio's, de taal en verder bijzonderheden zoals indices of klappers, tekeningen of literaire teksten, het plots opduiken van Arabische cijfers, e.d.¹⁵⁴

Bij wijze van besluit

Stadsrekeningen zijn de exponent van een nieuwe golf in het verschriftelijkingsproces die in de Lage Landen rond het midden van de dertiende eeuw plaatsvond. Afgezien van enkele oudere voorbeelden zoals Arras (1241) en Doornik (1243) dateren de oudst bekende exemplaren voor de grote steden uit de tweede helft van de dertiende eeuw en het begin van de veer-

¹⁵² De lijst is geenszins uitputtend: AERTS E., *De inhoud der rekeningen*, p. 165 (de daar geciteerde voorbeelden); BRIL L., *Inventaire des archives de la ville*, p. 67-74; CUVELIER J., *Inventaire des archives de la ville de Louvain*, dl. II, Leuven, 1930, p. 220-236; DISCRY F., *Archives et institutions hutoises de l'Ancien Régime (Anciens Pays et Assemblées d'États, 34)*, Heule, 1965, p. 263-269; GRILLET M., *Hoogstraten, aloude vrijheid*, niet gepagineerd, nrs. 18-71; JANSSEN J.C.G.M., *Tithes and the Productivity of Land in the South of Limburg, 1348-1790*, in VAN DER WEE H. en VAN CAUWENBERGHE E. (ed.), *Productivity of Land and Agricultural Innovation in the Low Countries (1250-1800)*, Leuven, 1978, p. 77; TROCH K., *Les comptes "perdus" de la ville de Mons (1699-1794): une source pour l'histoire du contrôle social urbain en Hainaut au 18e siècle. Potentiel, limites et première analyse d'une source méconnue*, in WIRTH-JAILLARD A., MUSIN A., DEMARET N., BODART E. en ROUSSEAU X. (ed.), *Monuments ou documents?*, p. 297; PERGAMENI Ch., *Les archives historiques de la ville de Bruxelles. Notices et inventaires*, Brussel, 1843, p. 380-381; VERBEEMEN J., *Inventaris van het archief der Heren en van het Stadsarchief van Diest*, Brussel, 1961, p. 26-27; WYFFELS A., *Stad Tielt. Inventaris van het oud archief*, 2de druk, Tielt, 1976, p. 38-40. Slechts een enkele keer werden de belangrijkste posten uit de stadsrekeningen gedetailleerd opgesomd in een oudere toegang, bijvoorbeeld bij de rolrekeningen van Zoutleeuw (PIOT Ch., *Inventaire des chartes, cartulaires et comptes en rouleaux de la ville de Léau*, Brussel, 1869, p. 57-66).

¹⁵³ PINCHART A., *Inventaire des archives des chambres des comptes*, dl. V, p. 50-159.

¹⁵⁴ Alvast een stap in de goede richting zijn toegangen als deze van DE MECHELEER L., *Inventaris van het archief van de Rekenkamers*; HERARD G., *Inventaire des archives des Chambres des Comptes*; JOOSEN H., *Inventaris van de stadsrekeningen van Mechelen (tot 1570) (Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen. Studia et documenta Mechliniensia, 3)*, Mechelen, 1988; UYTTEBROUCK A., *Inventaire des comptes généraux du duché de Brabant*, p. 106-128. Voor een ouder uitgewerkt voorbeeld: VAN ZUYLEN R.A., *Inventaris der Archieven van de Stad 's Hertogenbosch: chronologisch opgemaakt en de voornaamste gebeurtenissen bevattende. Stads Rekeningen van 1399-1800, 3 dln., 's-Hertogenbosch, 1863-1876*. Deze voorbeelden blijven evenwel uitzonderingen.

tiende eeuw. Kleinere steden bewaren in het beste geval rekeningen sedert het laatste kwart van de veertiende eeuw. Een van hun meest op prijs gestelde eigenschappen is dat zij vaak als indrukwekkende series bewaard bleven totdat Franse republikeinse bestuurders in Noord en Zuid vanaf 1795 een einde maakten aan een brontype dat op dat ogenblik in sommige steden meer dan vijf eeuwen bestond. Grosso modo treft men stadsrekeningen aan in twee soorten: algemene en bijzondere. Beide soorten hebben hun voor- en nadelen, maar dienen alleszins aangevuld met behulp van een vaak uitgebreide financiële documentatie die het toenmalige rekenpersoneel als voorbereiding, hulp, klad of bewijs achteraf bij de eigenlijke rekeningen hanteerde. Precies deze documentatie maakt het immers mogelijk een aantal vragen te beantwoorden waarop de stadsrekeningen als boekhoudkundig eindpunt van een proces geen antwoord aanreiken. Zowel op materieel als op vormelijk vlak ondergingen stadsrekeningen een aantal veranderingen in de loop der eeuwen. Op materieel vlak maakten rollen plaats voor delen en registers en werd perkament vervangen door papier. Op vormelijk vlak was de evolutie minder in het oog springend. Stadsrekeningen werden weliswaar meer gestructureerd en daardoor transparanter, maar bleven in hoofdzaak trouw aan een geijkte indeling van inkomsten, uitgaven en balansvorming, dat alles binnen het vertrouwde systeem van het enkelvoudig boekhouden. Dat behoudsgezinde karakter komt ook tot uiting in de toepassing van de Hindoe-Arabische cijfers die pas uit de zeventiende en zelfs achttiende eeuw dateert. Terwijl rekeningen vanaf dat ogenblik ongetwijfeld aan duidelijkheid wonnen, verdween mettertijd een deel van hun kwalitatieve informatie als verantwoording bij de geboekte bedragen.

Zoals de titel van deze bijdrage suggereert, is een stadsrekening zowel een document als een monument. De documentaire waarde werd en wordt vooralsnog het meest naar waarde geschat. Archivarissen behandelden stadsrekeningen vaak erg summier in hun inventarissen en andere toegangen, maar zetten de laatste jaren volop in op digitale ontsluiting. Historici hebben gegevens uit rekeningen met veel succes toegepast in het wetenschappelijk onderzoek en dit in zowat alle domeinen en specialisaties. De laatste decennia is met name collega Jean Paul Peeters ook begonnen met de inhoud van stadsrekeningen meer gedetailleerd te vergelijken. In een aantal studies onderzocht hij voor zowel grote als secundaire Brabantse steden¹⁵⁵ belangrijke ontvangsten (accijnzen en imposten) en uitga-

¹⁵⁵ Naast Mechelen en het Henegouwse Halle: PEETERS, J.P., *Antwerpen en Mechelen in de jaren 1400-1401 volgens hun respectieve stadsrekeningen*, in *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, 2007, 111, p. 43-68; IDEM, *Een aspect van het stedelijk landschap in Brabant in de volle 15de eeuw: Diest, Nijvel en Zoutleeuw in de jaren 1457-1458 volgens hun stadsrekeningen*, in *Eigen Schoon & De Brabander*, 2017, 100, p. 37-48; IDEM, *Diest, Nijvel en Tienen gezien als een trojka van middelgrote Brabantse steden tijdens de jaren 1528-1529*, in *Eigen Schoon & De Brabander*, 2013, 96, p. 351-369; IDEM, *Groot en middelgroot in de Mechels-Brabantse regio in de vroege 15de eeuw. Mechelen en Diest tijdens de jaren 1434-1435 volgens hun beider stadsrekeningen*, in *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, 2014, 118, p. 13-44; IDEM, *De stadsrekeningen van Antwerpen en Mechelen uit de jaren 1530-1531: een vergelijkende momontopname*, in *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, 2012, 116, p. 37-55; IDEM, *De stadsrekeningen van Diest en Halle*, p. 431-450; IDEM, *De stadsrekeningen van Leuven en Tienen*, p. 13-44; IDEM, *De stadsrekeningen van Maastricht en Mechelen*, p. 55-72; IDEM, *De stadsrekeningen van Zoutleeuw voor het jaar 1471 tegen de achtergrond van de gelijktijdige stadsrekening van Tienen*, in *Eigen Schoon & De Brabander*, 2011, 94, p. 129-148. IDEM, *De stad Mechelen en de Brabantse eersterangsstad Leuven in het midden van de veertiende eeuw (1352-1353)*, in *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, 2022 (gepubliceerd in 2023), 126, p. 79-91; IDEM, *Diest en Leuven als middelgrote en grote stad in Brabant in het midden van de vijftiende eeuw (1448-1449)*, in *Eigen Schoon & De Brabander*, 2024, 107, p. 249-268. JAPPE ALBERTS W., *Mittelalterliche Stadtrechnungen als Geschichtsquellen*, p. 80-85 koes-terde al een wensdroom over het "Vergleich mit Rechnungen einer anderen Stadt".

ven (lonen en reisvergoedingen) tijdens momentopnames in de periode die zich uitstrekt van het einde van de veertiende eeuw tot het begin van de zestiende eeuw. Het zou interessant zijn om zijn voorbeeld na te volgen en naast het 'documentaire' aspect ook het 'monumentale' karakter van stadsrekeningen comparatief te analyseren. Daarbij kan onder meer worden gedacht aan aspecten als het materiële uitzicht en de bewaarwijze, gebruikte taal en schrift, toegepaste structuur, omvang en uitzicht van de hulpdocumentatie, boekhoudkundig-technische overeenkomsten en verschillen, aard van de interne en externe controle en hiaten in de bewaarde reeksen.¹⁵⁶ Zowel op het 'documentaire' als op het 'monumentale' vlak zal de onderzoeker een langzame evolutie vaststellen. Daarbij blijven bepaalde vragen. Heeft de overheid bepaalde ontwikkelingen aangestuurd of versneld? Is deze evolutie een proces *sui generis* geweest, een resultaat van het kennisniveau en menselijk kapitaal binnen de stad¹⁵⁷ waarbij bepaalde ambtenaren of andere actoren een voortrekkersrol speelden.¹⁵⁸ Of hebben externe invloeden hier een rol uitgeoefend? Daarbij moet dan vooral gedacht worden aan Italiaanse particulieren tijdens de volle middeleeuwen en de oprukkende staatsvorming met een professioneel ambtenarencorps daarna. Hier ligt vooral voor de vroegmoderne periode nog een mooi werkterrein braak.

¹⁵⁶ PREVENIER W. gaf enkele mooie aanzetten voor de late middeleeuwen in zijn *Quelques aspects des comptes* en ook in monografieën over laatmiddeleeuwse stadsfinanciën valt het een en ander te rapen.

¹⁵⁷ Zie de beschouwingen bij DE MUNCK B. en DE RIDDER-SYMOENS H., *Opleiding en kennis: theorie en praktijk in een stedelijke context*, in VAN BRUAENE A.-L., BLONDÉ B. en BOONE M. (ed.), *Gouden eeuwen. Stad en samenleving in de Lage Landen 1100-1600*, Gent, 2016, p. 321-323.

¹⁵⁸ Zie de notie van *key-individuals* in de verspreiding van het boekhouden bij JONES M.J., *The role of change agents and imitation in the diffusion of an idea: charge and discharge accounting*, in *Accounting and Business Research*, 2008, 38 (5), p. 355-371.

Deze bundel verkent de rijkdom en complexiteit van documenttypes die ontstonden in stedelijke en familiale context in de vroegmoderne tijd. Vanuit een brontypologische benadering onderzoeken de bijdragen hoe uiteenlopende documenten – zoals stadsrekeningen, schepenregisters, resolutieboeken, brievenkopijboeken en receptenschriftjes – vorm kregen, gebruikt en bewaard werden, en hoe hun betekenis evolueerde doorheen de tijd. Documenten worden daarbij niet los van hun context bestudeerd, maar als onderdelen van bredere administratieve praktijken en maatschappelijke processen. Aandacht gaat uit naar de sociale en politieke omstandigheden waarin documenten werden opgesteld, hergebruikt of geherstructureerd, en naar de keuzes die archiefvormers, -beheerders en latere generaties maakten in functie van selectie, bewaring, ordening en ontsluiting.

De bijdragen in deze bundel kwamen tot stand naar aanleiding van twee studiedagen die in 2019 door het Rijksarchief werden georganiseerd in het kader van het BRAIN-be project TEMAS (Thesaurus of Early Modern Archival Sources). Ze illustreren hoe brontypologisch onderzoek bijdraagt aan een dieper inzicht in de historische en sociale context van archiefdocumenten, én hoe de combinatie van verschillende documenttypes nieuwe perspectieven kan openen, ook binnen multidisciplinair onderzoek.

Illustratie op de omslag: Trompe l'oeil-schilderij van Cornelis Brisé, 'Documenten betreffende de Thesaurie der Stad Amsterdam', 1656 (Amsterdam Museum, SA 3024).

